

Прилози економској историји Црне Горе (1861-1870)

Многобројни документи о прошлости Црне Горе углавном су се налазили у Цетињском манастиру, али како је он неколико пута паљен и рушен од Турака и Млечића, а и Цетиње и сва Црна Гора два пута били по неколике године окупирани у Првом и Другом свјетском рату, није никакво чудо што се до данас сачувало врло мало архивских података о политичком и културном животу у Црној Гори. Због тога се и не могу са сигурношћу још ријешити многа питања из црногорске прошлости, али је ипак у томе погледу боље са подацима за политичку но за културну историју. Због тога је врло мало података и за економску историју Црне Горе, те се често пута морамо задовољити и најповршнијим подацима и несигурним закључцима за многа важна питања из те научне области.

Тако је на основу једног списка манастирских дугова из 1723 године закључио Душан Вуксан, да цио црногорски буџет за вријеме владике Данила није прелазео суму од 10 до 15 хиљада фиорина¹⁾, док је и буџет за вријеме владике Саве (1735—1781) могао бити углавном истих размјера²⁾. У периоду митрополита Петра I редовни буџет већ ће износити око 20.000 фиорина,³⁾ док Вијала де Сомјер рачуна митрополитове приходе на 35.000 фиорина, не узимајући ту у обзир помоћ коју је Петар I добијао из Русије⁴⁾. Увођењем наплате пореза, мада то није било редовно, Његош је осигурао бар минималне редовне државне приходе а како је успио да издјејствује једну повремену мало већу помоћ из Русије и пошто је продао манастире Маине и Стањевиће, успио је да приликом смрти остави чак једну за оно вријеме и према дотадашњим црногорским приликама приличну суму, од које је Његошев наслједник имао да Црногорцима „купује праха да бране своју слободу, а гладне године да купује за исте новце жито и без паре и динара да га дијели сиротињи црногор-

¹⁾ „Записи“ XV, 322.

²⁾ „Записи“ XV, 323; уп. XIX, 103 и 160—162.

³⁾ „Записи“ XV, 324.

⁴⁾ „Записи“ XIII, 233.

ској и брдској“.⁵⁾ Првих година владе књаза Данила попели су се државни приходи на око 60.000 фиорина,⁶⁾ али је све то било врло мало и за најнужније државне потребе у честим и тешким борбама с Турцима, које су приморале књаза Данила чак и да почетком 1853 године прелије слова и оловни материјал Његошеве штампарије у пушчана зрна.

Књаз Никола је у првим годинама своје владе увео „бољи ред“ приликом прикупљања пореза, али је тек 1865 године увео прве уредне рачунске књиге, које је сам водио. Друга важна реформа извршена је 1868 године, када је проведена „сепарација државних, манастирских и владаочевих добара и прихода“. Но пошто сам прикупио прилично важних података за економску историју Црне Горе баш из првих година владе књаза Николе, потребно је претходно и њих изнијети. Један дио тих података исписао сам из Архивског одјељења Државног музеја на Цетињу, од којих су неки из некадашњег такозваног Личног краљевог архива, а неки из аката Црногорског сената, који су такође у Архивском одјељењу Државног музеја. Овом приликом имао сам у рукама само неколико извора из Државне архиве на Цетињу, па је сигурно да ће се оваквих података и тамо дјелимично наћи када се дефинитивно среди архивски фонд Државне архиве.

О свакодневном животу народа у Црној Гори током седме деценије прошлога вијека нема углавном никаквих докумената, па се морамо задовољити и документима из којих ће се бар индиректно моћи извести површна слика тога живота. И у овоме периоду за пограничне становнике Црне Горе је четовање било скоро једино „занимање“. Књаз Данило је одмах у почетку своје владе био обећао Црногорцима, између осталог, да ће настојати око измирења с Турцима и ако то постигне, онда ће „забранили црногорским четима ићи у Турску“, на што му је један између првих ондашњих четника рекао: „Ада како ћемо ми онда живјети, јер је то наше и сијање и орање и копање и све“.⁷⁾ Но то није могао урадити ни књаз Никола за дуго времена, јер се, на примјер, руски консул из Мостара жали претсједнику Сената војводи Мирку Петровићу на разна погранична отимања стоке, 24 јануара 1861 године. Из писма се види да су никшићки муслимани раније били отели стоку Жупљанима и пристају да је плате, па сада консул шаље Сенату списак отете стоке и оружја од никшићких муслимана и моли да се стока и оружје поврате, ради одржавања пограничног мира.

Како су били тешки услови за живот, види се и из неколико писама Јована Вацлика, секретара књаза Николе. Вацлик је био

⁵⁾ Душан Вуксан, Споменица Петра II Петровића Његоша, Цетиње 1926, 169.

⁶⁾ „Записи“ XV, 328; упор. „Педесет година на престоли Црне Горе 1860—1910“, Цетиње 1910, 149 и 171.

⁷⁾ „Записи“ XXIII, 166.

у мјесецу априлу 1861 г. у Никшићу заједно са консулима европских велесила (Русије, Енглеске, Француске и Аустрије) због ондашњих затегнутих ратних прилика. Ма да претставници великих европских држава, они у Никшићу нијесу могли добити од мјесних турских власти, а онда ни од становника тога мјеста никакве намирнице, већ им се оне морају слати из Црне Горе. Тако је Вацлик молио 17 априла пограничне црногорске главаре да што прије пошаљу за њега и поменуте консуле и њихове кавазе (оружане служитеље, пандуре): три товара соли, 10 товара сијена, бар једно барело (72 литра) вина, 10 до 15 ока лијепо резаног дувана и 3—4 товара жита. Вацлик изрично каже да у Никшићу „за нас ништа купити не можемо“ и да „не имаду конзули великих држава ништа осим воде“. 22 априла Вацлику пише чевски капетан Јован Вукотић и ово: „Ако ви (вам) мањка (недостаје) може бити да биг (бих) ви наша(о) ће двије-три оке каве за паре...“

24 априла пише Вацлику из Повије поп Лазар Мијушковић и набраја што је све послао за консуле и Вацлика. Из тога се писма виде ове цијене намирница: ока масла 3 цванцике, ока медовине 15 карантана, ока вина цванцику, ока скорупа 35 карантана, ока сира цванцику, 60 комада јаја 3 цванцике, а товар сијена 2 талијера.

Чак су и консули европских велесила морали трпјети сваку оскудицу у Никшићу, а како су се према њима односили неки погранични црногорски главари, лијепо се види из писма Јована Вукотића, капетана са Чева, који 27 априла овако одговара књажевом секретару Вацлику: „... А што ми поручујете за сијено и за со — ја соли нијће у Црну Гору не копам, а жито вазде купујем. Ако ћете да се станемо у понећелник, ако ли нећете ја идем дома и казаћу да не оћете да се станемо. Ја се чудим колико ви (вам) пролази соли и жита и дувана! Ви толико не можете харчит те ране...“(!?). Истога дана пише Вацлику и поп Лазар Мијушковић, који такође наилази на тешкоће око шиљања намирница консулима, па каже: „Ако ми добавите књигу (писмо, одобрење) од Господина Мирка да се даје конзулима, ја ћу ви сваку ствар набавити, другојаче не смијем од капетана...“

1 септембра 1861 године књаз Никола моли рускога цара за одобрење да се велики број црногорских породица пресели у Русију, али само ако им се тамо може земља поклонити и ако би им се могли платити трошкови за пресељење. На ово је књаз био приморан због глади која је завладала у Црној Гори, јер је била скоро незапамћена суша, а и иначе је Црна Гора „бесплодна“. Ради бољег успјеха књаз је послао у Русију и свога личног ађутанта Лазара Влаховића. Истовремено књаз моли да се по Влаховићу пошаље књазу и сав новац, или у крајњој нужди бар половина новца који је Његош оставио у руским новчаним заводима,

како би се тај новац употребио у овој тешкој нужди за помоћ гладном народу.¹⁾

Истога дана пише књаз Никола и кнезу Михаилу Обреновићу, а писмо шаље по војводи и сенатору Ђуру Матановићу. Књаз Никола у почетку писма каже ово: „Црногорски народ и у најплодније године врло биједно живи. Узрок су томе одвећ кршевите горе, у којима се налази врло мало земље за обдјеловање. Ова обична оскудност достигла је ове године највиши свој степен, јер је и оно мало на што је Црногорац сву своју надежду полагао превеликом сунчаном жегом упропашћено. Хиљадама налази се породица које ће ма куда у свијет поћи морати, да само од глади не помру...“ Једини спас тим породицама јесте иселјење, па моли кнеза Михаила за одобрење „да се неколико стотина породица ове убоге браће наше преселе у Србију о трошку Прavitелства В(аше) С(вјетлости)“.

5 октобра исте (1861) године књазу је опширно одговорено из Петрограда на његово писмо од 1 септембра. Послије разних изјава саосјећања у тешком положају народа у Црној Гори саопштава се књазу да ће по питању пресељења Црногораца у Русију бити књазу послато посебно обавјештење преко руског консула у Дубровнику, а што се тиче новца који је Његош оставио у руским новчаним заводима, немогуће је поступити противно тестаменту и послати тај новац књазу Николи, јер је Његош одредио да се само интерес од новца може употребљавати за нужду. Но како се од тога новца прикупило око 40.000 рубаља интереса, то је Влада у Петрограду, по царевом одобрењу, ријешила да се за ту суму купи одговарајућа количина жита и већ је закупљено у Одеси и послато у Котор 2.900 четврти кукуруза, а остатак новца (интереса) биће послат књазу преко дубровачког консула, изузевши оне суме за које буде могуће купити још жита у Котору за потребе Црне Горе. До 4 (16) децембра предато је у Котору црногорском повјеренику Перу Врбици 7.029 стари и за ту количину жита платио је руски консул у Дубровнику од интереса на црногорски новац 17.528,52 франка, те консул моли књаза да му потврди пријем тога жита.

19 септембра одговорио је кнез Михаило на књажево писмо од 1 септембра. Писмо кнеза Михаила толико је пропало од влаге да се ништа не може прочитати, али ми изгледа да би се могло закључити да је кнез Михаило послао помоћ у новцу (6.000 дуката?), а није одобрио да се црногорске породице селе у Србију.

Током 1862 г. наставиле су се борбе кроз Херцеговину, а Црногорци су такође стално у рату с Турском. Тешкоће су се повећавале још и због тога, што је Црна Гора морала да помаже и војнички и материјално херцеговачке устанике и њихове пребјегле породице, а није имала ни за своје потребе никаквих сред-

¹⁾ Д. Вуксан, Споменица Петра II..., 168—170.

става. Књаз Никола се надао да ће му Русија указати материјалну помоћ, па 18 фебруара пише руском консулу у Дубровнику Петковићу како му је „у садашњем критичном времену од велике потребе један милион рубаља“ и моли га да о томе извијести своју владу и обавијести га, да ли ће их моћи добити или не. Колико се може видјети из очуваних докумената, Влада из Петрограда није на ово књажево тражење ни одговорила. Из Русије су током 1862 г. примљене само двије мање суме: 2.907,40 рубаља, односно 5.722,66 аустријских фиорина, на име редовне помоћи за црногорске цркве и свештенство (12/24 фебруара) и 15.238,10 рубаља на име редовне помоћи црногорском народу за првих осам мјесеци 1861 године.

Пратећи са интересовањем и стрепњом тешке борбе у Црној Гори словенски и други родољуби из разних крајева Европе прикупљали су добровољне прилоге за Црну Гору. Из архивских докумената се види да су прилози долазили из разних земаља. Из писма од 6 јуна види се да су грчки трговци из Браиле послали на поклон 1.686 стари кукуруза и да је стигло у Котор, а из писма од 21 јула да су грчки родољуби у Атини прикупили 20.000 драхми и да ће их убрзо послати као свој добровољни прилог. 20 јула послат је из Сиска прилог од 150 фиорина, а скупио их је Михаило Шестић, који о томе обавјештава опширним писмом. 17 августа шаље Стеван Бјеладиновић из Котора књажевом секретару Вацлику 732 фиорина, која је сума послата поштом из Прага као добровољни прилог од Администрације „Народног листа“. 22 августа шаље уредник „Србобрана“ (Нови Сад) Петар Нинковић прикупљених 352,50 фиорина, а 29 августа уредник новосадског „Српског дневника“ Јован Ђорђевић пише како је до сада послао из Војводине прикупљених 1.868,44 фиорина добровољних прилога, док ће сјутрашњом поштом послати још 733,75 фиорина. У своме писму Ђорђевић, између осталог, каже и ово књазу Николи: „Овострано Србство с неописаним саучешћем прати развитак тамошњи(х) догађаја. Да могу, сви би прелетели онамо, у помоћ браћи, која лију крв драгоцјену за најсветије своје благо; — али смо далеко од њи(х), растављени и одцепљени! Али, само телесно смо одцепљени, јер смо у духу сви онде!“ Обећаних 733,75 фиорина убрзо су стигли у Котор, одакле их је 18 септембра послао на Цетиње Стефан Бјеладиновић.

У Дубровнику је радио на скупљању добровољних прилога познати књижевник Медо Пуцић, који је 15 септембра послао прикупљени новац (у писму није означена сума послатог новца) који су дали „некоји дубровачки родољупци“. Д-р Михаило (Михо) Клаић, професор из Задра, извјештава писмом од 7/19 септембра, да шаље два цака завоја и шарпија (платно за видање рана) за рањене Црногорце, које је сакупило Уредништво „Народног листа“ у Далмацији. 20 септембра послате су из Сењске

Ријеке три бале платна и другог материјала, а 26 истог мјесеца разни прилози из Загреба. 24 септембра послао је Васа Петровић из Карловца 230,57 фиорина, док ће 1 (13) октобра консул Петковић из Дубровника доставити 359 наполеондора и 4 фиорина, а 13 (25) децембра 3.600.— фиорина, које су му послали разни родољуби из Русије да их пошаље Црногорцима. 24 октобра послао је Одбор госпођа из Загреба суму од 1.000 фиорина, а 28 истог мјесеца из Атине су стигли добровољни прилози у износу од 17.000 драхми. 6 новембра опширно пише уредник новосадског „Српског дневника“ Јован Ђорђевић књажевом секретару Јовану Вацлику о успјешном купљењу добровољних прилога по Војводини и овом приликом шаље 861,20 фиорина, коју је суму прикупио Одбор родољубивих госпођа у Новом Саду под претсједништвом Софије Пасковић. Ђорђевић саопштава да је прикупљено у Новом Саду и околини још неколико шарпија и половних кошуља, па моли за обавјештење да ли и то треба послати. Ђорђевић каже да и даље стално пристижу прилози, а затим додаје ове карактеристичне ријечи: „Чули сте без сумње, како сам прошао у Београду. То су прави божији сметањаци, зазиру као зечеви и од сенке своје. Добро бар кад се знамо!“ Из архивских докумената нијесам могао утврдити због чега се уредник Ђорђевић жали на званични Београд, али ће свакако бити да су тамо нерадо гледали на његово скупљање добровољних прилога и апеле преко свога листа за њихово шиљање. Карактеристично је да током цијеле 1862 године није примљен, бар по сачуваним документима, никакав новчани прилог из Београда, већ само што је 15 октобра послато из Београда пет сандука разних школских књига, ма да се те године није много мислило о школи и књигама, јер су и ученици разних школа учествовали у тешким борбама с Турцима. Те су књиге тражене са Цетиња, јер у Гарашаниновом писму стоји да је пошиљка књига извршена по тражењу са Цетиња од 20 септембра.

Највише података о економским приликама у Црној Гори има за 1863 годину. Од 14 октобра те па до 14 октобра идуће (1864) године извршен је, изгледа, први детаљнији статистички попис у Црној Гори. Нијесам успио да нађем те статистичке податке ни у Државној архиви ни у Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу, па ће бити корисно да наведем и неке од тих података који су иначе одавно објављени. То је потребно урадити због тога, што би, углавном, било без икакве практичне користи упућивање на литературу у којој су ови подаци објављени, јер је до ње данас врло тешко доћи.

Прве вијести о тој статистици објављене су у Сундечићевом *Орлићу* за 1865 годину. Ту је дат и преглед становништва по нахијама, из кога се види да је у цијелој Црној Гори било 196.238 становника, од којих 99.889 мушких и 96.349 женских. По нахијама преглед становништва је сљедећи:

	мушких	женских
1) Катунска	32.723	31.015
2) Ријечка	13.127	12.970
3) Црмничка	14.272	13.997
4) Љешанска	7.978	7.389
5) Брда с Морачом и Васојевићима	31.789	30.978

У међувремену од почетка па до завршетка пописа становништва, тј. од 14 октобра 1863 па до 14 октобра 1864 године, родило се у Црној Гори укупно 6.577 дјеце (3.475 мушке и 3.102 женске), док је за то вријеме умрло 3.938 лица (2.002 мушких и 1.936 женских). Појединачно по нахијама овај преглед је следећи:

Нахија	Рођено		Умрло	
	мушк.	женск.	мушк.	женск.
1) Катунска	1.102	973	653	591
2) Ријечка	530	497	290	307
3) Црмничка	497	489	297	298
4) Љешанска	249	245	189	158
5) Брда с Морачом и Васојев.	1.097	898	573	582

Уз ове податке наглашено је да у Црној Гори има пописаних војника 25.000, док у великој потреби „може их још 10.000 на бојиште изкочити“. Сви ови подаци нужни су за правилно разумијевање даљих излагања, а с тим у вези је потребно нагласити и то, да цјелокупни годишњи данак (порез) није износио ни пуних 100.000 фиорина, која је сума трошена за издржавање грађанских и војних власти у земљи. У Црној Гори су те године постојале 4 царинарнице („ђумрука“), од којих су три биле према турским границама (Грахово, Ријека Црнојевића и Вир Пазар), а једна према аустриској (Крстац код Његуша). У земљи су била 4 позната пазара (пијаце), и то: Ријека, Вир, Ђеранина Главница (Данилов Град) и Сливље (код Никшића), а црногорски производи доношени су на три најближа аустриска пазара: Котор, Рисан и Будва^{*)}.

Архимандрит Нићифор Дучић био је на Цетињу и у Црној Гори од 1862 до 1867 године, па је имао могућности да лично проучи ондашње прилике у земљи. Он наводи доста карактеристичних података о привреди у Црној Гори, али ћу ја изнијети само сумарне статистичке податке које је Дучић навео из званичних извјештаја о попису 1863 године. Дучић изрично тврди да ова статистика мора бити поуздана, јер се чланом 61 Законика књаза Данила узимало за глобу све што би се сакрило приликом пописа. За шест капетанија Дучић није имао податке, па је касније тражио из Београда да му се ови подаци пошаљу са Цетиња, али му ту молбу нијесу удовољили. Дучић се чуди таквом поступку и узвикује: „Чудноват појам о статистици и државној тајни још

^{*)} Сундечићев „Орлић“ за 1865, 75—79.

у данашње доба...“), али се мени чини да су ондашње црногорске власти биле много проницљивије но Дучић, јер се ту радило баш о разним пограничним капетанијама (Загарачка, Команска, Црнска, Ровачка, Морачка, Дробњачка и Ускочка), те би детаљно износише статистичких података о тим капетанијама, нарочито о броју њиховог становништва, доиста било важна „државна тајна“ за све сусједне непријатељске политичке и војне власти. Данак (порез) плаћао се тада по следећој скали: 1) на рало земље 6 гроша, 2) на косу ливаде 3 гроша, 3) на 1 говече 3 гроша, 4) на 10 брера (коза и оваца) 6 гроша, 5) на 1 свиџе 1 и по грош, 6) на 1 улиште (кошницу) 1 и по грош и 7) на барело (72 литра) вина 4 гроша.

Дучић износи и колика је била годишња плата ондашњим племенским главарима, а наиме: капетану 80 фиорина; командиру 80 ф.; војводи, који није истовремено и сенатор, 60 ф.; стотинашу 12 ф.; барјактару 12 ф.; десечару 5 ф.; а писарима по 6,12 или 24 фиорина, што је свакако зависило од његових способности и од пространства дотичне капетаније¹⁰⁾.

Дучић је два пута објавио своје дјело „Биљешке о Црној Гори“ (1874 и 1893), па је приликом другог издања изоставио преглед државних прихода и расхода за 1863 годину. Његов преглед расхода није у складу са списком државних чиновника који је објављен у „Орлићу“ за 1865 годину, јер у „Орлићу“ се налазе 16 сенатора, док их Дучић има 15, а поред тога у „Орлићу“ су 3 књажева ађутанта („побочника“) и гарда од 400 момака, којих такође нема Дучић. Перјаници су имали, по подацима у „Орлићу“, свога капетана и вице-капетана, а гарда је имала свога шефа, а ниједан од њих не налази се код Дучића. Ово је важна разлика за Дучићев закључак о суми која је остајала иза годишњих државних расхода, а о којој ће одмах бити ријечи, тим прије што Дучић уноси у свој преглед државних прихода и суму од 20.000 фиорина, које је, по Дучићу, Аустрија „почела давати кнезу, чини ми се“, од 1866 године! То је све потребно нагласити, јер је данас тешко схватити ондашње прилике у Црној Гори, која је чак крајем XIX вијека, имала свега 293 државна чиновника!¹¹⁾ Тај Дучићев преглед црногорских државних прихода је кратак и сигурно само приближан стварноме стању, а гласи:

1) Од данка (пореза) 81.500 фиорина, 2) од Русије годишња помоћ 45.000 фиорина, 3) од Аустрије (од 1866?) помоћ 20.000 фиорина, 4) од глоба 5.000 фиорина, 5) од манастира 14.000 фиорина, 6) од монопола на со, руј и рибу 10.000 фиорина. Свега 175.000 фиорина.

⁹⁾ Нићифор Дучић, Књижевни радови III, Београд 1893, 132.

¹⁰⁾ „Гласник“ Српског ученог друштва књ. 40, Београд, 1874, 95 и Дучићеви „Књижевни“ радови III, 133.

¹¹⁾ П. Ровинскиј, Черногорја... томъ III, Петроградъ 1915, 504.

Државни расходи, по поменутом Дучићевом излагању, изгледали су овако:

1) Племенским главарима плате 14.293³ фиорина, 2) 15 сенатора 3.600 фиорина, 3) претсједнику Сената 1.500 фиорина, 4) потпретсједнику Сената 1.200 фиорина, 5) секретару сената 300 фиорина, 6) црногорском митрополиту 2.000 фиорина, 7) цетињском архимандриту 600 фиорина, 8) цетињском свештенику 300 фиорина, 9) цетињском ђакону 200 фиорина, 10) књажеву секретару 1.200 фиорина, 11) књажевом доктору (љекару) 2.000 фиорина 12) за два књажева ађуганта по 300 ф. 600 фиорина, 13) црногорском агенту у Скадру 1.400 фиорина, 14) за 100 перјаника по 80 ф. 8.000 фиорина, 15) разних пензија и помоћи 8.000 фиорина, 16) учитељима основних школа 7.350 фиорина. Свега 52.543.— фиорина.

Пошто је навео да послѣје расхода остаје 122.957 фиорина, Дучић додаје ово: „Из ове се своте подмирују дворски трошкови, и у опће кнез располаже с њом неограничено“¹³⁾.

Из Дучићевих података види се да је у цијелој Црној Гори било током 1863 године 9.292 барела вина (1 барело је 72 литра), и то: у Црмничкој Нахији 5.723, у Ријечкој 2.089, у Катунској 400 (Пјешивачка капетанија), у Љешанској 200, у Бјелопавлићима 800 и у Пиперима 80 барела.

Пошто је данас врло ријетка Дучићева књига са овим статистичким подацима, ја ћу друге податке из његовог дјела табеларно објавити, јер они и данас могу бити корисни.

Ц р м н и ч к а Н а х и ј а

Капетанија	Рата земље	Коса ливаде	Брава (коза и оваца)	Говеди	Свиња	Коња	Улшта
Брческа	1534½	—	2313	551	236	—	123
Подгорска	1335½	—	3138	563	179	—	246
Годињска	548	—	690	—	108	—	74
Бољевићка	1080	—	1070	—	144	—	100
Душиоска	1532½	—	3356	440	300	—	214
Сотонићка	1057	—	100	372	156	—	90
Глуходолска	1948	—	4778	677	282	—	187
Лимљанска	884	—	2093	451	155	—	113
Буковичка	427	—	870	174	66	—	34
Сеочка	167	—	713	35	47	—	152

¹³⁾ „Гласник“ СУД 40, 113—114.

Р и ј е ч к а Н а х и ј а

Капетанија	Рала земље	Коса ливаде	Брава (коза и оваца)	Говеди	Свиња	Коња	Улишта
Љуботинска	2372	—	5729	792	479	—	594
Добрска	880	—	2800	190	184	—	140
Грађанска	915	—	1684	202	140	—	163
Цеклинска	6868	—	16851	1852	230	—	791

К а т у н с к а Н а х и ј а

Цетињска	2297½	—	6695	598	23	—	18
Његушка	2000	15	9238	600	181	13	200
Теклићка	775	—	5887	400	260	64	198
Бјеличка	776	37	1168	850	178	20	500
Цуцка	1501	609	19521	2276	73	—	1255
Граховска	3804	1104	16029	2300	350	130	600
Рудинска	631	1104	14201	2500	100	176	156
Озринићка	1485	1202	18937	2400	200	134	607
Пјешивачка	2835	715	17566	1800	402	140	1300
Луковска	2457	3129	9395	1600	132	128	500
Жупска	3225	2438	4826	2064	39	—	600

Љ е ш а н с к а Н а х и ј а

Љешанска	4308	52	15715	680	278	36	1800
----------	------	----	-------	-----	-----	----	------

Б р д а

Петуши- новићка	3311	1420	9192	1400	202	159	500
Павковићка	3726	1663	13657	1700	128	258	900
Бражегрмска	1157	297	7448	1050	54	83	500
Мартинићка	1025	677	5137	566	94	40	100
Завалска	1561	571	8685	750	138	70	500
Стијенска	1099	338	6927	550	119	66	500
Братоножићка	1251	644	11450	1100	87	103	60
Брскутска	303	786	3151	310	12	70	50

В а с о ј е в и ћ и

5 капетанија	4100*	4800	20310	5500	173	644	1000
Укупно у ци- јелој Црној Гори (сем 6 капетанија)	65175 ^{3/8}	21171	257720	38949	5909	2314	18455 ¹² *)

12*) У цетињском листу „Прногорац“ (од 3 априла 1871) објављен је чланак Т. Илића, секретара Сената, о народној привреди у Црној Гори. Илић наводи ове податке о земљи и стоци у Црној Гори: 80.000 рала ораће.

На сву горњу имовину, која је, изгледа, ипак негдје само приближно забиљежена, плаћено је 1863 године данка 81500 фиорина. Те исте године у Црној Гори је било 3 командира, 42 племенска капетана, 139 стотинаша, 136 барјактара и 1428 десечара¹⁴⁾.

Пошто су на Цетињу знали да ће Дучић сигурно публиковати статистичке податке које му доставе, они му, као што смо видјели, нијесу послали ништа за шест граничних капетанија. Но руском консулу у Дубровнику Константину Дмитријевићу Петковићу те податке нијесу рачунали као „државну тајну“, те је у Петковићевој књизи о Црној Гори забиљежено да су капетаније Загарачка и Команска имале 1560 рала земље, Ровци и Морача 2650 рала, Црнци 1020 рала и Дробњаџи 1072 рала¹⁵⁾. Петковић је забиљежио и колико је коса ливаде имало у тим капетанијама, а наиме: Загарач 600, Ровца и Морача 2400, Црнци 342 и Дробњаџи 2700 коса¹⁶⁾. Ни код Петковића ипак нема података за Ускочку капетанију, али он наводи да је Дуга имала 392 рала земље и 799 коса ливаде, а Језера 320 рала земље и 800 коса ливаде,¹⁷⁾ што опет није дао Дучић.

Петковић је оставио неколико драгоцјених података о спољној трговини Црне Горе преко Аустрије током цијеле 1863 године. Те податке Петковић је добио од аустријских царинских власти у Котору, те их сигурно можемо сматрати као сасвим поуздане. Истовремено је Петковић објавио и податке о роби коју су Црногорци продали и купили на пазару у Котору током 1863 године, па ћу то све објавити, јер је до Петковићеве књиге скоро немогуће доћи у нашим библиотекама.

Петковић изрично каже да је податке о финансиском стању у Црној Гори током 1863 године прикупио на лицу мјеста и по званичним документима, па мислим да се више вјере може поклонити његовим но Дучићевим излагањима. Он, наиме, даје сљедеће државне приходе за 1863 годину:

а) Непосредни порези:

1) од обрадиве земље 24.802 аустр. гулдена (фиорина) у сребру, 2) од ливада за кошење 5.212 гулдена, 3) од винограда 2.920, 4) од крупне стоке 9.287, 5) од ситне стоке 13.299, 6) од пчела (улишта) 1.382. Свега 56.902 гулдена.

земље, 40.000 коса ливаде, 22.000 мотика винограда, 380.000 оваца и коза, 46.000 говеди, 15.000 кошница пчела и 20.000 свиња, па додаје: „Ево ово је прави темељ и главни извор из кога црпи двије стотине хиљада црногорскијех душа све своје потребе домаће и народне“. — Ове се цифре дјелимично разликују од горњих код Дучића, но иако су Илићеви подаци за 1870 годину, мислим да су мјестимично претјерани, нарочито у броју оваца и коза.

¹⁴⁾ „Гласник“ СУД 40, 96—113 и Дучићеви „Књижевни радови“ III, 133—159; упор. К. Петковић, Черногорја и Чернгорци, Санктпетербургъ 1877, 374—378.

¹⁵⁾ К. Петковић, Черногорја и Черногорци, 369—370. ¹⁶⁾ К. Петковић, Нав. дјело 377—378. ¹⁷⁾ К. Петковић, Нав. дјело 370 и 377.

б) Посредни порези:

1) трошарина од царинарница у Грахову, Његушима, Бјелопавлићима и Риједи Црнојевића 15.000, 2) такса од ракије, соли и риболова 17.000. Свега 32.000 гулдена.

в) Спољашњи приходи:

Помоћи из Русије: 1) 22.857 рубаља и 12 копејки у сребру 34.120, 2) 1.000 червонаца 4.648, 3) годишњи проценат с капитала за школе (342 р. и 72 к.) 466. Свега 39.234 гулдена.

Петковић, дакле, наводи укупне приходе у износу од 128.136 аустријских фиорина, док државне расходе наводи детаљније од Дучића, а дјелимично различније. Он цијеле расходе дијели на ових пет група:

а) Унутрашња администрација и војска:

1) плата за 50 капетана 4.000 гулдена (фиорина), 2) плата за 44 писара 528, 3) плата за 150 стотинаша 3.600, 4) плата за 150 барјактара 3.600, 5) плата за 1.270 десечара 6.350.

б) Централна влада: 1) претсједнику Сената 1.500, 2) вице-претсједнику Сената 1.200, 3) 18 сенатора 4.600, 4) секретару Сената 200, 5) за 100 перјаника 8.000, 6) тројици књажевих ађутаната 1.500, 7) четворици књажевих тјелохранитеља 480, 8) књажевом љекару 2.000, 9) књажевом секретару 1.000, 10) црногорском агенту у Скадру 600, 11) за поштанске и телеграфске расходе 2.500, 12) пензије и помоћи разним лицима 3.500, 13) на исхрану сенаторима за вријеме њихове службе на Цетињу 480. Свега 45.558 гулдена.

в) Свештенство: 1) црногорском митрополиту 1.200 гулдена, 2) архимандриту на Цетињу 350, 3) свештенику 120, 4) ђакону 120. Свега 1.790 гулдена.

г) Народно просвјетљивање: 1) тројици учитеља у цетињској школи 900 гулдена, 2) за издржавање 20 ученика на Цетињу 2.000, 3) плата тројици учитеља у нахијама 180 аустр. гулдена (фиорина), 4) на издржавање ученика у Паризу 2.400, 5) на издржавање штампарије на Цетињу 1.000. Свега 6.480 гулдена.

д) Ванредни расходи: 1) помоћ неким сенаторима и капетанима 1.000 гулдена, 2) за путне трошкове ван земље 4.000, 3) за израду ордена и других знакова за одликовање 500, 4) удовици књегињи Даринки за путне трошкове и друге расходе приближно на годину 5.000, 5) за набавку праха и других војних потреба приближно на годину 15.000. Свега 25.500 гулдена.

Код Петковића је ваљда нека штампарска грешка у збиру прве колоне (стоји 19.480 мјесто 37.558!), па је и у збиру свих расхода изашла нека мања разлика. По изнесеним подацима, међутим, излази да су сви расходи били 79.328 фиорина, те је остатак износио 48.808 фиорина,¹⁷⁾ док је по Дучићу остатак износио 122.957 фиорина!

¹⁷⁾ К. Петковичъ, Нав. дјело 419 — 422.

Аустриске власти у Котору сигурно су имале потпуно уређену администрацију и може се вјеровати да су њени царински службеници савјесно уносили све што је увезено из Црне Горе и што се однијело са которске пијаце за Црну Гору. Како је Петковић био руски консул у Дубровнику и био је добро познат и аустриским властима у Котору, онда ће, као што сам већ нагласио, свакако и његови даљи подаци бити поуздани.

Ево прво табеларан преглед транзитне робе коју су Црногорци извезли преко Царинарнице у Котору током 1863 године:

1) сушене рибе (скоранца, укљева) 138.473 аустр. фунти, 2) сушеног меса (кастрадине) 30.168, 3) сира 13.028, 4) сала 119.320, 5) вуне 3.959, 6) кожа 125.560, 7) воска 1.631, 8) старога бакра 3.237, 9) чаура од свилене бубе 15.860, 10) кромпира (кртоле) 68.384, 11) пијавица 18.695, 12) коријења за бојадисање и дивљег пелена (пелима) 49.210. Свега 587.525 аустр. фунти.

Од увозне робе Црногорци су током исте године узели на пазару у Котору: 1) соли 1,500.000 аустрискских фунти, 2) кукуруза 1,282.870, 3) колонијалне робе 115.979, 4) дувана у листовима 304, 5) брашна 180.000, 6) пиринча (ориза) 1.823, 7) поврћа 1.160, 8) поморанци и лимуна 959, 9) сира и меса у конзервама 1.039, 10) разних алкохолних напитака и вина 210.228, 11) пива 784, 12) макарона и разног тијеста 2.708, 13) сапуна, свијећа (штерика) и маслиновог зејтина 9.779, 14) платна и шареног памучног цица 3.969, 15) вунених тканина 2.126, 16) свилених тканина 76, 17) одијела (хаљина) 322, 18) гвоздених производа (алата и другог) 543, 19) месинганих (бакарних) комада (плоча) 693, 20) порцуланских и глинених производа 1.232, 21) олова (свакако за оружје) 37.285, 22) хартије за писање 5.786, 23) стаклених производа 437, 24) производа од коже 126, 25) производа од дрвета 2.900, 26) производа од дрвета бољег квалитета 390, 27) хармоника („гармоник““) 19, 28) галантериских производа 204, 29) ситне гвоздене робе 1.309, 30) минералних производа: салитре, галице, сумпора, борне киселине 1.003. Свега 3,355.893 ауст. фунти.

Петковић посебно наводи сљедећи преглед разне ситне робе која је током 1863 године донесена из Црне Горе и продата на пазару у Котору:

1) кромпира и зеља (купуса) 8,427.540 аустрискских фунти, 2) сира 6.896, 3) сухога меса 15.874, 4) масла 2.754, 5) сала (свињске масти) 12.671, 6) свјеже рибе 27.624, 7) суве рибе 52.709, 8) јечма и крупника (пшенице) 4.942, 9) кукуруза 9.609, 10) старога бакра 2.707, 11) вуне 2.894, 12) ораха 1.070, 13) меда 1.128, 14) воска 4.838 фунти, 15) домаћих птица 9.272 комада, 16) свиња и ситних прасади 1.984, 17) јаја 1,384.508, 18) волова 3.635, 19) ситне стоке 11.520, 20) разне дивљачи 187 комада, 21) дрва свега 8.604 гулдена, 22) леда 348.000 фунти.

Током исте (1863) године Црногорци су купили на пазару у Котору и увезли у земљу сљедећу робу: 1) колонијалне робе

14.740 фунти, 2) лана и конопље 4.500, 3) терпентин 250, 4) пиринча, макарона и т. сл. 12.400, 5) разнога воћа 15.080, 6) бакалара 3.040, 7) свијећа од воска 3.900, 8) памучних тканина 20.680, 9) вунених ћилима 17.640, 10) конопаца (ужади) 3.904, 11) свилених конаца 307, 12) гвоздених производа 17.600, 13) бакарних котлова 2.564, 14) глинених производа 3.670, 15) стаклених производа 1.460, 16) хартије за писање 243, 17) сирових волловских кожа за обућу (опанке) 297.650, 18) дасака (штица) 200.000, 19) зелене галице (витриола), стипсе и борне кисјелине („борнокислаго натра“) 4.590 фунти, 20) тврдога скупог дрвета („красилнаго дрвета“) 1.659, 21) ракије 746 барила, 22) вина 1.096, 23) алкохолних напитака 140, 24) маслиновог уља 283 барила.

Приликом извоза робе из аустриских приморских градова Црногорци су били обавезни да плаћају трошарину аустриским царинарницама, али због тога нијесу ништа плаћали за транзитну робу, примљену директно из Трста или других мјеста.^{17*)} На црногорској граници, пак, наплаћивана је царина у корист државне касе на сву увезену робу која је била одређена за продају. Царина се није плаћала само на со, косе за кошење, лимуне и још неке сличне предмете, али је ипак та царина била врло мала. Тако је, на примјер, царина на шећер износила 20 крајцера за пуд, (пуд = 16,38 кгр.) на кафу 30 крајцера за пуд, на сапун 20 крајцера за пуд, на дуван 80 крајцера на пуд итд.¹⁸⁾

Из докумената Архивског одјељења Државног музеја и Црногорског сената за 1863 годину такође сам исписао неколико карактеристичнијих детаља, па ћу их одмах саопштити. Неки од тих докумената су писма Јана Вацлика, тадашњег црногорског консула у Скадру, упућена књазу Николи. Вацлик саопштава књазу и најситније ствари за које сазна у Скадру, као што му, на примјер, 1 јуна пише и ово: „Инглежки конзул премного је пио коњака и разболио се на смрт; сад је већ бољи и намјерава добро радити за Спич“. Но Вацлик је својом окретношћу и савјесним радом, а добрим дијелом и својом дрскошћу, учинио много користи за велик број ондашњих Црногораца који су ма колико били зависни од скадарског паше. То лијепо видимо из његовог писма књазу од 22 маја, у коме стоји: „... Такођер принудио сам пашу да он прогласи на пазару да смједу Црногорци свућ куповати лађе од Турака и да је укинута ова заповијед, по којој нијесу до сада смјели Црногорци лађе куповати“. Прије тога пашиног одобрења могле су се лађе само најмити, као што видимо из једног уговора од 8 маја, који је сачинио сам Вацлик у канцела-

^{17*)} То се потврђује и из једног архивског документа од 2 новембра 1863 године. Тога дана јавља которски поглавар Сенату и ово: „Црногорски поданици не плаћају дацију за транзит врху икакве трговине што пролази преко Аустринке државе, тако исто Војеводство окружно држи да ранијем начином поступиће се на ту страну за поданике аустринске...“

¹⁸⁾ К. Петковић, Нав. дјело 382—386.

рији Консулата у Скадру, да неки Ђорђе Зеф Пичи, из Скадра, даје једну своју лађу под кирију Перу Никову, стотинашу из Се-оца (Црмница), те је Перо имао да даје Ђорђу „сваку неђељу талијерах три кирије“. Сјутрадан, 9 маја, опет је Вацлик сачинио у својој канцеларији један уговор, којим се поп Мато Пурлија, из Дупила (Црмница), обавезује да ће на Никољдан (6/18 децембра) исплатити скадарском трговцу Панајоту дуг за продатих му „стотину хума пшенице, хум један по стотину десет гроша“, а дуг је имао исплатити „и то у наполеонима, један комад по 90 гроша“. 10 (22) маја моли неки Махмут Хоџа Вацлика за дјејство да му се поврати једна лађа, која му је нестала крије четири мјесеца из Скадра, а сада је чуо да се она налази код неког Пера Маркова на Ријечи Црнојевића. Махмут није сасвим сигуран у тачност примљеног обавјештења, па у наставку свога писма моли Вацлика да му врати лађу, „ако буде истинито да је лађа на горе речено мјесто“. Но сигурно ова лађа није била једина турска лађа која је била у рукама Црногораца, као што је било доста црногорских лађа у турским рукама, које су у дугим и крвавим својим борбама по Скадарском Језеру узимали једни другима.¹⁹⁾ То се лијепо види из једног писма Црногорског сената Вацлику од 26 маја, у коме му препоручују да поради како би се повратила двоје говеди попу Шановићу, „јер ако му их не бисте повратили, ондан ће моћи и Цеклињани узимат своје лађе, које познају сваке суботе, те су им их Турци узели“. Одобрење скадарског паше да Црногорци смију куповати турске лађе, о коме је Вацлик извјестио књаза Николу, доиста није било само форма, како је то обично било код турских власти, јер је већ 29 маја у Вацликовој канцеларији потписан уговор, по коме су четири Црногорца (Малиша Митров, Мишо Дајашев, Ника Миланов и Стево Марков) као ортаци купили једну нову лађу за стотину талијера у Мер Хације, ностромом („ностросом“) из Штитара. Ортаци су власнику лађе одмах дали 50 талијера, а остатак од 50 талијера обавезали су се да ће му исплатити посљедњег дана у мјесецу јулу. Мер Хација се, пак, био обавезао, да ће лађу бесплатно повратити ако би, случајно, точила.

Познато је да је још Његош основао на Ободу, код Ријеке Црнојевића, једну радионицу за израду праха и мање поправке оружја, која је првих година владе књаза Николе преправљена у једну скромну Фабрику за оправку и прераду оружја. У једној пригодној књизи о влади краља Николе забиљежено је са каквим су се тешкоћама борили Црногорци да дођу до оружја и муниције и у другој половини прошлог вијека.²⁰⁾ Ту је сачуван и овај важни детаљ: „Муслиман Љуман, који је тада пребјегао из

¹⁹⁾ Упор. А. Јовићевић и М. Стругар, Слике из прошлости Цеклина, Загреб 1902, 132 и даље.

²⁰⁾ „Педесет година на престолу Црне Горе...“, 49 — даље; упор. „Записи“ XXII, 275 и д.

Арбаније и нашао уточишта на Ободу, мијесио је неку масу, од које постајао барут...²¹⁾ У фасцикули Архивског одјељења Државног музеја за 1863 годину чува се једна молба књазу Николи од Љумановог друга Мифтара „с џебехане“ на Ободу, која гласи: „Ево има толико година од како служим свијетле господаре покојнога Господара Владику (мисли на Његоша — Р. Д.), Књаза Данила и Вас ево три године и сви ови обећавали су ми слободу да могу дома поћи, па ми дође вријеме да морам одовљен ходити, јер ми се занат обатали, а Ви не хоћете више да работам, па Ве молим да ми дате слободну карту на Вашег консула да ме паша скадарски не обљеси, јер ми је пријетио и мене и Љуману. Ако ме можете испратити да ме не обљесе, молим Ве и кумим да ме пошљете, ако не можете молим и кумим да ми даш једну кору суху љеба да живим, теке да ме не пуштиш на душманске руке, да ме не обљесе“. Књаз је Мифтарову молбу послао у Скадар консулу Вацлику, који ју је повратио на Цетиње са кратком напоменом: „Да се врне допуштено од паше“. Поред Вацликовог потписа је овални печат, у коме око црногорске круне пише: „Конзулство Кнџжества Црногорског^в — у Скадру“.

Три писма терзије Михаила Ђорђевића консулу Вацлику из 1863 године односе се на црногорску народну ношњу, коју је Ђорђевић сигурно радио за самога Вацлика, па га обавјештава што му још треба материјала за њену израду, али је нарочито важан факат из кога се види да је те године већ био редован поштански саобраћај између Црне Горе и Скадра, јер Ђорђевић у једноме писму каже и ово: „И још једно писмо сам посла(о) по пошти, не знам је ли Ви дошло?“

Неће бити сувишно навести још два податка из докумената за 1863 годину. Из једнога (од 24 маја) види се да је Симо Јевтов Љумовић, из Пипера, купио у Марка Радичевића, из Подгорице, једну велику пушку за 18 талијера, а други свједочи да су се и ондашњи црногорски главари интересовали књигом, јер 3 децембра пише Вацлику са Ријеке поп Ђоко Пејовић и каже да је добио Магазин (српско-далматински), па га шаље Вацлику на прочитање.

Како су били и скоро неиздржљиви каприси појединих граничних племена, лијепо се види из једног писма Црногорског сената консулу Вацлику. Писмо је од 16 маја 1863 и гласи: „Јављамо ти како су 12 овог мј. били дошли у Созину Спичани да скубу шеницу са земаља глуходолскиј (Спичани су били у аустријској, а Глуходољани у црногорској граници — Р. Д.), које су били дали Спичанима да раде, који су у нашу границу. Кад виђеше чобани, који су наши били тај дан у Созину, да није ништа на баштине, но је покубено и покошено, отидну за њима да виде ко је, а они запану им око пута и убију једног Глуходољанина,

²¹⁾ „Педесет година на престолу Црне Горе...“, 50.

Ђура Никова Бранковића, капурала, и његово оружје узму и понесу с мртва њега. Глуходољани су кћели одити на освету, но им је овдашња власт строго забранила док се Вама јави“. Крајем маја (29), Вацлик, пак, јавља Сенату о своме раду током тога мјесеца, па каже и слједеће: „Исто сам за Васојевиће извадио 460 брава, које су њима Турци прије године данах и по узели, т. ј. не хтјели (им) вратити из зимнице“. 4 јуна Вацлик опет јавља Сенату о разним питањима, па наводи и карактеристичан детаљ, да „не даду неки Црногорци работати Турцима у Фармаки (sic!) — Фармаци су село у Љешанској Нахији — Р. Д.), 5 јуна жали се Сенату да стијенски капетан (у Пиперима) Рамо Вулев коси спушку турску ливаду, 6 јула да су Врањинаши дужни десетак Турцима већ три године, 10 августа жали се да је капетан из Бјелопавлића „украо једну лондру (врста чамца, лађе — Р. Д.) турску“ (била је спушког мудира, управитеља! — Р. Д.), а 26 октобра да су неки Љешњани узорали турску земљу преко црногорске границе. Поред свих овако затегнутих пограничних односа, Вацлик успијева да изради многе користи за пограничне црногорске поданике. Тако он извјештава Сенат 10 августа да је скадарски паша наредио својим пограничарима „да плаћају дацију за земљу у граници црногорској правитељству црногорском“, а 18 истога мјесеца Вацлик шаље Сенату једно важно опширно писмо, које је умногome карактеристично. Оно гласи: „Имам чест јавити да је мени војвода Миљан из Васојевића и поп Јосиф из Доњих Васојевића писао да се дигне њихов кајмакам из Берана Селим бег, миралај. У писму обширно и доста добро написаном све кривице кајмакамови били су написане да се више не могло трпљети његово самовољно владање. Ја сам то све паши представио и два Васојевића к паши послао да то све досвједочи и паша, увјеривши се о истини тога, одмах је кајмакама дигао и на његово мјесто наименовао за мудира Селим Агу Међикукића, сина Хаџи Мехмед Аге из Спужа, који зна србски и који држи и Турке и себе за Славенина, само друге вјере (курзив је мој — Р. Д.). Надам се да ће лијепо се владати, јер је човјек искушан, који је свијет виђио. Паша ми га послао у кућу и ја сам га позвао на објед и из разговора мислим да ће бит добар за овај крај. Ја сам њему особито препоручио да се у суд не мијеша и да те стваре остави капетанима, који најбоље знају свој народ, и он је мени све обаћао“.

Риболов у Скадарском Језеру вјековима је био главни приход такозваним „покрајвођанима“. Као што су црногорски и турски граничари вјековима једни другима узимали и „притискали“ земљу, тако су исто биле честе свађе и сукоби око заузимања разних погодних мјеста за ловљење рибе, званих „ока“. Ни 1863 нијесу престајали такви сукоби, па 19 августа Сенат пише Вацлику да се жали скадарском паши на пограничне Турке, који бране Вранинашима да лове рибу „на њихов риболов, ће су од

вазда ловили“. Истовремено се и Вацлику жалио скадарски паша да Црногорци лове рибу све до Кастратског Вира, који је у турској територији, о чему Вацлик извјештава Сенат 21 августа, а 25 августа јавља Сенату да је од паше тражио наредбу у којој би изрично било написано „да не смије ниједан Турчин сметати Црногорце од Мораче Мале преко Врањине, Лесендра до Грможура, гђе је учињена граница великијема државама, и да не смије у овој води ниједан Турчин рибу ловити од овијех фортеца к црногорској земљи“, али му још ту молбу није паша удовољио. Ових дана био је неки погранични неспоразум и због куповања соли, јер 12 септембра Сенат моли Вацлика да саопшти гувернеру Албаније Измаил паши „да је дата строга заповијед народу црногорскоме да нитко не смије носит више од 10 ока соли с Ријеке и да је осуђен они који би оке соли преко границе пренио на 10 тал(ијера) глобе и мјесец дана тавнице“.

Мада је 1856 године турски султан издао познати хати-хумајун, којим је, између осталог, проглашена једнака вредност свједочења хришћана и муслимана,²²⁾ ипак турске пограничне власти чак ни са Црногорцима, који су тада били стварно потпуно слободни и без икакве зависности од Турске, нијесу поступали равноправно као са својим грађанима муслиманске вјере. То се одражавало у свим споровима, па и у најситнијим имовинским односима. Лијепа илустрација тих односа је писмо Вула Николина (Марковића, из Пипера) консулу Вацлику из 1863 године, које гласи: „Поради кобиле што доходи ово момче да чини давију с Дибранином, зато ти дајем знати да се кобила ождријебила у Бјелопавлиће, које ће Ви засвједочит и сенад (сенатор — Р. Д.) поп Ристо Бошковић, но Турци ништа не гледају но отеше кобилу и бајаги неке два шапта (свједока — Р. Д.) изведоше код кадије (судије — Р. Д.) и тако они сад кобилу не дају, а момче харчи и дангуби ево петнаес дана, а нема ни леба да једе. — Сада ја Вуле стари јемчим ти се и полажем своје цијело имање како је та кобила наша и ождријебила се у државу нашу, а Дибранина није никада ни виђала. Ми ти се два села јемчимо да је она наша и да се ождријебила код нас, а они изведу два макар *Пиганица*, на веле: тако је по шерјату (божјем закону, правди — Р. Д.)...“

1863 г. почеле су се градити двије велике зграде на Цетињу. То су двор књаза Николе, данашњи Државни музеј, и касније чувена „Локанда“, данашњи „Гранд хотел“. Књаз Никола се преселио у тај нови двор из *Биљарде* тек 1868 године, а 1871 године зграда ће се прилично проширити, додавањем два крила. „Локанда“ је, међутим, зидана од суме у износу 10.000 фиорина, која је скупљена од разних лица са акцијама од по 50 фиорина у цванцикама. Градњу једне пристојне гостионице и хотела изи-

²²⁾ Станојевићева „Енциклопедија српско-хрватско-словеначка“, с. в. „Источно питање“ (књ. II, стр. 81); упор. Иван Франо Јукић, Путописи и историско-етнографски радови, Сарајево 1953, 315.

скивала је и државна потреба, па је због тога за вредност акција гарантовало и Правитељство црногорско, које је истовремено јемчило и за исплату годишње добити на акције од 5%. Уз акције је био штампан Устав Друштва за грађење гостионице са потписом претсједника Сената војводе Мирка Петровића, а на акцијама је био својеручни потпис друштвеног благајника („казнаџеја“) Ђура Матановића или његовог замјеника Петра Вукотића. Оне су имале датум 1 јуна 1863 г., а крајем 1892 године исплатило је Министарство финансија свима власницима по 49,50 фиорина аустријске вредности за сваку акцију, те је тако „Локанда“ постала државно власништво.

Цеклински риболови су доносили велике приходе племеницима, да је, по једном податку из 1930 године, само од сувих укљева било прихода око 2,500.000 динара, а од продате крљушти скоро 1,000.000 динара²³). Вук Караџић је богатство рибе нагласио чињеницом, да се неких година накупи толико укљева да „међу њих забодено весло стоји управо“²⁴). О продаји рибе из цеклинских риболова пише Вацлик претсједнику Сената војводи Мирку 2 јануара 1864, да су му тога дана изјавили Крсто Машанов и Саво попа Мата, из Додоша, да могу погодити у Скадру укљеве по 15 цекина миљар (500 кгр. суве рибе), али траже да се никоме другом не дозволи да извози укљеве у Скадар до само њима, па моли за наређење по томе питању. Из истог акта се види, да се у Црној Гори може купити миљар укљева 11 до 12 цекина, док се у Скадру продавала на мало ока по 2 гроша и 10 пара. Као што је обично давао разне практичне предлоге, тако и сада Вацлик мисли да би најбоље било када би Сенат одредио једног вриједног човјека и нашао му један магацин у Скадру, па да он продаје сву црногорску рибу у Скадру, од чега би било лијепих прихода за државну касу. Он чак мисли да би било практичније када би се сва количина укљева за извоз уступила једноме човјеку, који ће дати сваке године одређену суму у државну касу, а такав трговац већ се понудио Вацлику. Ове Вацликове податке можемо допунити излагањима Нићифора Дучића, који у једном своме путопису биљежи о цеклинским риболовима ово: „Рибе има обилато, јер су цеклински риболови у блату (језеру) са укљевама (скоранцама) одвећ богати. Велики се лов у мјесецу октобру почне, па до марта траје. Кад је добра од лова година, може се преко 1.000 милијарах уловити. А сваки милијар потеже по 1.000 литарах, а 1.000 лит(арах) чини 333 оке и 1 литру. Сваки милијар један с другим може се продати по 12 цекинах; а цекин се у Црној Гори броји у 4 фиорина доброг новца. Дакле риба ова може дати до 50.000 фиоринах сребра“²⁵).

²³) „Алманах-шематизам Зетске бановине“, Сарајево 1931, 84.

²⁴) В. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд 1922, 68. ²⁵) „Орлић“ за 1867, 44.

Други важни извозни артикал из Црне Горе био је руј. Из те биљке се, као што је познато, вади танин за штављење кожа, а служи и за бојадисање. Он се извозио дуго времена без икаквих државних посредовања²⁶⁾, али се из докумената за 1864 годину види да је и од раније био уведен неки ред у извозу руја. Наиме 23 јуна 1864 године пише из Котора Божо Буроњић војводи Мирку, као претсједнику Сената, да је приватно обавијештен како неки Зеновић „подиже цијену на руј на цв(анцике) 3 и к(рајцера) 6“, па пошто је и ове и прошле године Буроњић био ортак са Савом Лукиним Бурашковићем за извоз руја из Црне Горе, што је и Сенат одобрио, Буроњић је опет сачинио уговор за испоруку руја са трговцима у Трсту. Ако би сада Зеновић подигао цијену рују, онда би Буроњић био упропашћен, па се нада да Сенат то неће дозволити, тим прије што су се још прошле године Будљани зарекли да ће Буроњићу и Бурашковићу омести испоруку руја, „ако би и њиховом штетом то и било“. Сенат је доиста уважио Буроњићеве разлоге, па је послао одговор Буроњићу кратко забиљежен на полеђини његове молбе: „Одговорено да држи слободно“. Наредних година ће се закључивати уговор о извозу руја директно са Сенатом, па ћу те уговоре касније и навести.

И Дучић и Петковић су добро познавали Црну Гору, те обојица наглашавају да је у Црној Гори врло мало новаца. Дучић мисли да у цијелој Црној Гори, без књажевог новца, није могло бити готовине ни 100.000 фиорина, те је природно да се у таквим приликама није могла развити ни трговина, ни индустрија, ни наука, ни просвјета²⁷⁾. Петковић, пак, каже, да је Црногорац у великој нужди могао доћи до новца једино залагањем свога оружја, а онда је морао давати и нарочито велики интерес. Интерес је нормално био по 16%, али је било зајмодаваца, нарочито међу аустриским трговцима, који су узимали интерес и 50%, па чак и 100%. Због тога је, каже Петковић, књаз Никола ријешио да позове из Котора једнога познатијег трговца, коме ће дати довољну суму новаца ради оснивања једног завода који би Црногорцима давао позајмице са интересом од 8% на разне залогe покретног и непокретног имања²⁸⁾. То ће се доиста и остварити током 1864 године. Банка се званично звала „Заложница црногорска“, основана је 1864 године, а радила је од децембра те године па до 12 септембра 1870 године. Главну суму капитала дали су војвода Мирко и књаз Никола, а зајам су узимали не само мали племенски главари, већ најпознатији војсковође: војвода Петар Вукотић (заложиио токе за 400 фиорина), војвода Петар Вујовић (сребрне хесе за 240 ф.), војвода Милош Кривокапић (леденицу за 220 ф.),

²⁶⁾ П. Ровинскиј, Черногорія, томъ II, часть 1, Санктпетербургъ 1897 (624) погрешно наводи, да се руј почео извозити тек од 1868 године.

²⁷⁾ Дучићеви „Књижевни радови“ III, 125.

²⁸⁾ К. Петковичъ, Нав. дјело 387.

војвода Пеко Павловић (леденицу за 48 ф.), војвода Иво Радогџић (нож за 200 фиорина), војвода Марко Миљанов (нож за 18 ф.), војвода Миљан Вуковић (леденицу за 55 ф.), сердар Јоле Пилетић (сабљу за 194,33 ф.) итд. Залагано је, као што се види, углавном драгоцјено оружје, те је банка за вријеме свога рада имала у своје магацину: 339 леденица, 269 ножева, 28 кубура, 24 тока, 15 сабаља, 14 џефердара, 17 златних сатова итд. За цијело вријеме рада Банка је имала 57.980,46 фиорина промета, а чисте добити 4.339,07 фиорина²⁹⁾).

20 јуна ове године поднио је Вацлик један опширан предлог књазу Николи, износећи му потребу смањења „ђумрука“ (царине). Интересантан је доста опширан Вацликов увод, који је неки увод у националну економију. „Закон природни за напредак и развитак човјечанства, јест конкуренција — каже Вацлик, — коју су од посљеднијех стотину годинах признали за такву први државници, први филозофи, као основ природни организма не само сваког друштва, али такођер сваке државе. Принцип конкуренције је узрок и јунаштва и мужке одваге, он је условијем напредка техничког, он је регулатор цијене жита, регулатор људскијех трудовах и управитељ задовољења нашијех потребах, регулатор свијетске трговине, сваке науке и умјетности; конкуренција јест и средством нравственијем воспитања народа, она јест и неупроситељна заповједница у политици. Напредак конкуренцијом произведени управља наше потребе душевне и материјалне, он установљава и умножава цијену људске радње, умножава наше природе, колико их реакција умењшава опет, и он јест основатељем финансовног стања сваке фамилије и сваке државе. — Кто има уређене финансије своје — нека су колико год мале — држи се обште за човјека паметног; тако исто се суди и о држави која има просто и практично уређене своје финансије. Историја свијух скоро револуцијих за посљедњега вијека нас учи, да су се народи највише бунивали против рђаве уредбе финансијих и да су почели из тога узрока послије нападати управљење финансовно и конечно и главу државе, ако се глас њихов не хтио слушати. — Једна важна грана уредбе финансове јест управљење џумрука у смислу и науковом степену садашње економије народне и по околностима државе које се тичу, јер се по таквој уредби суди обично и на осталу внутрашњу уредбу и ред државни уобште. Основ закона таквога о џумруку мора бити напредак у приходима, у комуникацији, у трговину, у унос, преносу као и износу преко државе црногорске. Велики џумрук, како сами виђимо, је препона све трговине: трговац или риједко дође или се труди да незаконитијем путем — контрабандом — џумрук обиде и тако се одбијају трговци од наше границе и ми стојимо сами као да смо обкољени чинскијем зидом, а узрок тога

²⁹⁾ Душан Вуксан, Прва црногорска банка — „Записи“ III, 51—55.

јест само велики ђумрук уложени на трговину нашом тарифом. Трговци не имаду надежде стећи ни један карантан, када одбију свој труд, ђумрук турски и ђумрук наш и сљедством тога јест: 1) да се трговина сваки дан уменшава; 2) да Црногорци немаду прилике стећи штгогод хиријама и лађама; 3) да се народна каса црногорска необогата када није трговине; 4) да се народ црногорски много не мијеша с осталијема и да остаје осамљени и вазда сиромашни, без да напредује по могућности и по околностима својима. Дужност законодавца државе јест предуприједити таквијем злијем сљедством и дати закону конкуренције што највећу слободу. Зна се већ и сада да се трговина не умножава качеством, али количеством. Чим мањи тијем више трговине и чијем виши ђумрук тијем мање трговине“ — завршава Вацлик овај свој уводни теориски дио.

У наставку свога предлога Вацлик шаље књазу преглед трговине у Скадру, из кога излази да много трговачке робе иде преко Бара у Аустрију и да сва та трговина преко Бара износи годишње до 791.999 фиорина, од које суме узима Аустрија 8%, те јој годишње припане 63.352 фиорина. Када би се смањила црногорска царина (ђумрук), онда би могла већа количина трговачке робе из Скадра ићи преко Ријеке Црнојевића у Котор. Вацлик претпоставља да би се бар половина скадарског извоза могла окренути преко Црне Горе, тј. 395.999 фиорина годишње, па ако се буде наплаћивала царина само 3 (три) од сто, онда би било по 11.977 фиорина годишње прихода „за касу народну“. У даљем излагању Вацлик предлаже да не би смјела кирија од Скадра до Котора бити већа од 40 гроша на 100 ока, пошто се сада плаћа 40 гроша на 100 ока од Скадра до Бара. Тако би се скадарски трговци старали да своју робу носе преко Ријеке, јер увозна и извозна тарифа на турској територији је 8%, а транзитна 2%. Вацлик изрично признаје да је о свему овоме много мислио и о свему разговарао „с практичнијем људима“, па је дошао до закључка да се у почетку не би смио узимати већи ђумрук од 3%, „и то за све једнако, као за унос, пренос и износ кроз државу црногорску“. Тек касније, када се окрене главни дио скадарске трговине преко Ријеке, могло би се мислити и на повећање ђумрука на 4%.

Уз свој предлог Вацлик шаље не само табеларан преглед трговине у Скадру за посљедњих пет година, већ и пројекат Закона о ђумруку и нову тарифу за ђумрук, израђену азбучним редом по називима разне робе.

Из прегледа се види да је увоз у Скадар био током једне године:

1) робе рукодјелне: из памука 600.000 аустриских фиорина, из вуне 650.000, из свиле 40.000, 2) рукодјелне робе из гвожђа 44.000, 3) кратке робе или „ситнарије“ 14.000, 4) колонијалне робе 160.000, 5) златне жице 15.000, 6) спирита разне врсте 8.000, 7) стакларије („цкло“) 15.000, 8) дрва за бојадисање 10.000, 9) дасака

(„штице“) 8.000, 10) хартије за писање 30.000, 11) разне робе 100.000. Свега 1.694.000 аустријских фиорина. Од све извезене робе иде преко Крфа само око 100.000 фиорина, а сва друга роба, тј. 1.594.000, преко Аустрије. Од увезене робе долазе два дијела, тј. 1.062.666 фиорина, преко Оботи (пристаниште на Бојани — Р. Д.), а трећи дио (531.333 фиор.) долази из Аустрије преко Бара, док би смањењем ђумрука могао ићи преко Црне Горе и Котора.

Током једне године, пак, извози се из Скадра: 1) вуне сваке врсте 350.000 аустријских фиорина, 2) коже и чалпе (штављена и нештављена кожа) 50.000, 3) богазе коже (дјелови од кожа за украс) 44.000, 4) разна сјемена и бубице (сигурно од свилене бубе) 280.000, 5) воска 41.000, 6) ланеног сјемена 12.000, 7) дрва разних за огријев 5.000, 8) уља (зејтина) из Бара и Улциња 40.000. Свега 822.000 аустријских фиорина. Од све извезене робе иде у Крф само 100.000 фиорина, а остало преко Аустрије. Два дијела извоза опет иду преко Оботи (тј. 521.332 фиорина), а трећи дио у Аустрију преко Бара (тј. 260.666 фиорина), док би тај дио могао ићи преко Црне Горе.

Уз овај извјештај Вацлик даје сљедеће податке о плаћању кирије за превоз: 1) за 100 фунти (1 ф. = $\frac{1}{2}$ кг.) плаћа се из Оботи до Трста само 6 турских гроша; 2) за 100 фунти бродом из Бара до Трста само 18 турских гроша; 3) за 100 ока из Скадра до Бара плаћа се 40 турских гроша; 4) свима се државама ове године плаћа 6% ђумрука, па и Аустрији.

Предлог Закона о ђумруку Вацлик је поднио у седам параграфа и потпуно га је спремио за књажев потпис, па је чак претпостављао да ће га књаз потписати на Петровдан (29 јуна) исте године, јер је тако означио на крају текста. У уводу пројекта наглашено је да књаз доноси закон о ђумруку „у согласију са главарима и старјешинама од све слободне Црне Горе и Брдах“, у 1 члану се одређује да ће ђумручке (царинске) станице бити у пет граничних мјеста (Његуши, Грахово, Бјелопавлићи, Ријека Црнојевића и Вир Пазар); другим чланом је одређено да ће трговци ђумрук плаћати „по тарифи приложеној овому закону за робу коју уноси, износи или преноси преко државе црногорске“, а трећим чланом се прописује казна за оне који буду ухваћени да су хтјели „обићи ђумрук“. Они су имали да плате 50 пута толико колико је требало платити ђумрука, ухваћена роба продавала се јавно на пијаци ради наплате казне, а ако се власник ухваћене робе не пријави властима у року од два мјесеца, онда му се сав новац од продате робе узима „за корист касе народне“. Четврти члан забрањује извоз праха, олова и пушака („шејшана“) у Аустрију и Турску; чланом петим је прописано да се сва трговачка роба преко црногорске територије мора превозити и прегонити „само црногорскијема лађама и самарима“, док 6 члан ослобођава

од плаћања ђумрука: 1) сву црквену робу (ризе, књиге и звона), 2) робу страних путника, 3) робу коју странци доносе за себе и намјештај који остаје у Црној Гори и 4) младожење који возе или носе прџију из Аустрије или Турске у Црну Гору или преко Црне Горе, или из Црне Горе у Аустрију и Турску. Посљедњим, седмим, чланом одређено је да се признаница о плаћеном ђумруку приликом уласка робе у Црну Гору има предати граничној царинској станици, која је на излазу из Црне Горе у Аустрију или Турску.

Вацлик је исписао табеларни списак робе на коју је требало плаћати царину, али су остале непопуњене двије даље рубрике: колико је дације (ђумрука, царине) требало плаћати и на коју количину робе. Он то, наравно, није ни могао попунити, јер је закон и тарифу имао да одобри књаз „са свијема главарима земаљскијема“, али је ипак корисно навести коју је све робу Вацлик рачунао да може те године бити „уношена, проношена и изношена“ кроз Црну Гору и Брда. Ево, тај списак: 1) ботарга, 2) брав, 3) брашно, 4) бритве, 5) броћ, 6) бубице, 7) бијељ, 8) вино, 9) вишњак, 10) восак, 11) вуна, 12) гајтан златни, 13) гајтан свилени, 14) гвожђе, 15) говедо, 16) дивиг, 17) дрва, 18) дуван, 19) језма (?), 20) кава, 21) канава, 22) карабоја, 23) кастрада, 24) коњ, 25) конац (обични), 26) конац златни, 27) коса, 28) коситер, 29) коцеља (?), 30) кртола, 31) кукуруз, 32) купус, 33) кожа стројена, 34) лан, 35) ланено сјеме, 36) лате (?), 37) лимун, 38) лој, 39) луч, 40) масло, 41) мед, 42) мјед, 43) ножићи, 44) ориз, 45) оцат, 46) памук, 47) пијавице, 48) постав, 49) прасе, 50) пршуте, 51) пшеница, 52) ракија, 53) роба, 54) риба, 55) руда, 56) руј, 57) сапун, 58) свила, 59) свилено сјеме, 60) свита, 61) сир, 62) скоруп, 63) сланина, 64) сливовица, 65) смокве, 66) со, 67) спирит, 68) сукно, 69) теразија, 70) трава бухарица, 71) уље, 72) цукар, 73) чапре.

Нијесам могао утврдити што је књаз урадио са овим Вацликовим предлогом, али благодарећи подацима које је објавио поменути руски конзул Петковић, може се рачунати као сигурно да је по њему убрзо поступљено, јер Петковић, поред разних статистичких података за 1863 годину, наводи табеларни преглед царинске тарифе која је „виђена и одобрена од Правитељства Црногорског и Брдског“, а по истој се има убудуће плаћати дација за означену робу која се увезе у Црну Гору. Поред назива робе Петковић има двије рубрике, од којих је једна о царини која се дотада плаћала, а друга о новој царинској тарифи.³⁰⁾

Пошто је нова тарифа много мања од раније, за неке артикле чак и по десет пута, сигурно је да је Вацликово мишљење усвојено. Петковићева тарифна таблица има 53 артикла и гласи:

³⁰⁾ К. Петковичъ, Нав. дјело 436—437.

Р. број	Литре	Комада	Назив робе	Колико се плаћа сада		Колико се има плаћати	
				Фиор.	крајц.	Фиор.	крајц.
1	2	—	кафе	—	3	—	1½
2	1	—	цукра	—	1	—	½
3	1	—	сапуна	—	1	—	½
4	3	—	ориза	—	1	—	½
5	3	—	гвожђа	—	1	—	½
6	2	—	памука	—	1	—	½
7	1	—	дувана	—	2	—	2
8	1	—	мједи нове	—	2	—	1
9	30	—	соли	не плаћа се никаква дација			
10	1	—	бјељева	не плаћа се никаква дација			
11	2	—	лимуна	не плаћа се никаква дација			
12	1	—	постава	—	1	—	½
13	1	—	стране коже	—	2	—	1
14	3	—	канаве	—	1	—	½
15	2	—	конопа	—	1	—	½
16	¼	—	чивита	—	3	—	½
17	1	—	карабоја	—	1	—	½
18	2	—	коцеља	—	2	—	½
19	1	—	броћа	—	2	—	1
20	1	—	комтера	—	1	—	1
21	2	—	лате гвоздене	—	5	—	½
22	1	—	вуне предене	—	10	—	2
23	¼	—	гајтана и ибришима свиленог	—	15	—	5
24	¼	—	златног конца	—	15	—	8
25	¼	—	шеразије златне	—	10	—	8
26	¼	—	гајтана златног	—	10	—	5
27	¼	—	златних пуца	—	5	—	5
28	¼	—	овилених пуца	—	5	—	2
29	1	—	свите	—	12	—	6
30	25	—	брагина цвиста	—	5	—	1½
31	1	—	разних фацулета	—	3	—	2
32	—	1	коса	не плаћа се никаква дација			
33	—	1	боца ракије	—	10	—	4
34	—	1	боца шпирита	—	20	—	10
35	—	1	боца рума	—	15	—	10
36	—	1	боца рожолина	—	15	—	10
37	—	1	боца вишњаке	—	15	—	10
38	—	1	боца ципра	—	15	—	10
39	—	1	боца сливовице	—	15	—	10
40	—	1	боца вина	—	10	—	5
41	—	1	боца уља	—	6	—	2
42	—	1	говедо	—	40	—	30

Р. број	Литре	Комада	Назив робе	Колико се плаћа сада:		Колико се има плаћати:	
				Фиор.	крајц.	Фиор.	крајц.
43	—	1	коњ	1	—	—	30
44	—	1	брав	—	2	—	1
45	—	1	прасе	—	20	—	10
46	—	1	цревље	—	1	—	½
47	—	1	димље	—	1	—	½
48	—	1	колан од талијера	—	6	—	3
49	—	1	пас од талијера	—	6	—	3
50	—	1	ћесе	—	10	—	5
51	—	1	колан скупљи од талијера	—	10	—	10
52	—	1	пас скупљи од талијера	—	10	—	10
53	—	—	коже сухе	—	2	—	1

Из архивске грађе за 1865 годину изнијећу неколико пода-така. Те године се помиње један цетињски трговац Партели, ко-ји је био слаб платиша својих дугова, јер 18 октобра моли ко-торски поглавар Сенат за дјејство да Кристофал Партели плати Винченцу Стефанитиу дуг од 3.000 фиорина за разну робу што му је шилао више пута из Трста, а о чему Стефанити има уредне законске рачуне. Колико је робе могао Партели набавити за толику суму новаца, може се видјети и из те чињенице, што је 26 фебруара которски поглавар молио Сенат за дјејство да Пе-риша Врбица врати Јову Вукову Вукшићу малу сребрну пушку, коју му је био задржао до наплате дуга од 14 талијера (28 фио-рина), 30 марта поглавар пише о некој пресуди кметова између једнога Бајице и једног Грбљанина, по којој су кметови проци-јенили продатог вола за 15 талијера у цванцике, а из акта од 6 априла види се да су једне украдене златне брњице коштале 13 талијера „у тврдо“ (у сребру).

Погранични односи између Црногораца и аустриских и турских поданика често су били затегнути, али је бивало и случајева правих пријатељских односа. Тако је, на примјер, још приликом разграничења између Аустрије и Црне Горе за ври-јеме Његошево било ријешено да Црногорци уопште не смију градити торове за стоку на аустриској граници, нити пасти сто-ку и сјећи дрва. Но и поред тога су касније Ораовчани „као до-бри сусједи и од своје воље“ — како изрично стоји у писму ко-торског поглавара Сенату од 7 јуна — трпјели сусједне Црно-горце да пасу своју стоку на ораовачкој територији. Убрзо су неки Кривокапићи почели чинити штете у ораовачкој шуми Милина Продо, у којој су „посјекли много дрва и цијелије ста-бора“ (стабала), те поглавар моли Сенат да им убудуће строго

забрани, јер би могли изазвати немиле догађаје на граници. Важна погранична питања често пута су ипак рјешавана споразумом сусједних црногорских и аустриских поданика, као што **каторски поглавар** обавјештава Сенат 18 октобра да „Брајићи жу-де имају један станак са главарима од села црногорскије што с њима **граниче** за стабилити међу њима **сложно** поради **пасишта на граници**“.

Било је ових година чак и случајева пријатељског и мирног рјешавања разних спорних пограничних питања и од стране турских власти. Тако јавља 7 децембра Сенату конзул из Скадра, капетан Перо Пејовић, да шаље на турском језику једно писмо за спушког мудира Махмут бега Аверића, у коме му се из Скадра наређује „да се има повратити синовима Луке Мрке, из Пипера, кућа њихова у Служ, коју су били Турци има 25 година узели истијема синовима Луке Мрке, и да одма направе поврх куће друго писмо, т. ј. одет (хуџет = докуменат, пресуду — Р. Д.), и да су слободни кућу али за себе као собствену задржати, али је продати, како кућу тако и зграду и све што се њихово и приђе у Служ налазило“.

Ове (1865) године је била позвана и Црна Гора да пошаље своје производе на познату Међународну изложбу, која је одржана 1867 г. у Паризу. О томе је обавијестио књаза Николу француски консул у Скадру (E. Wiet). Дана 18/30 октобра консулу је одговорио сам књаз. Пошто је француски консул извијестио књаза депешом од 27 септембра о одлуци Француске владе да на изложбу позове и Црну Гору, књаз се извињава консулу што му није могао одмах одговорити због пута који је био предузео кроз земљу,²¹⁾ па му затим наглашава да је много благодаран Влади царевој што је показала и овом приликом велику пажњу према његовој земљи, понудивши и црногорским излагачима мјесто на томе великом међународном такмичењу, молећи га да своје министру иностраних дјела саопшти књажеву искрену захвалност. Но поред најбоље воље, наставља књаз, Црна Гора овом приликом неће моћи учествовати на једној тако важној међународној изложби, јер, нажалост, Црна Гора готово нема никаквих својих индустријских производа, а њени разни домаћи производи још нијесу такви, да би се могли послати на једно тако далеко свјетско такмичење. Но ипак се надам — продужује књаз, — да ће у скорој будућности Црна Гора моћи повољније одговорити на један овакав позив, јер се посвећује велика пажња питањима о бољем развоју производње и индустрије у Црној Гори, иако се ту не може ићи брзим кораком. Та жеља књаза Николе стварно се и није могла тако брзо испунити, јер за то није било никаквих услова, те ће тек

²¹⁾ Упор. Дучићеве „Књижевне радове“ III, 247—245.

послије пуних четрдесет година Црна Гора заузети видно мјесто на једној међународној изложби.³²⁾

У Архивском одјељењу Државног музеја чува се посебна књига у којој је преглед наплаћених дација из цијеле Црне Горе за 1864, 1865, 1866 и 1867 годину. Душан Вуксан је објавио из те књиге у цијелости текст о наплаћеној дацији за 1865 годину³³⁾, па ја овом приликом то нећу понављати, већ ћу само изнијети општи преглед наплаћених дација за поменуте године. Књига садржи само приходе од дације на земљу, стоку, млинове и ваљанице (гдје је ових било), али није увођен приход од царина (ђумрука), нити руска субвенција и други ванредни приходи. Расходи свих капетанија су, углавном, исти, а наиме: плате капетанима, стотинашима, перјаницима, барјактарима, десечарима и писарима, као и путни трошкови племенским капетанима или писарима који су донијели дацију. У појединим капетанијама има расхода и за пензионере и помоћи разним лицима. Током поменутих година капетани су примали по 60 фиорина годишње, стотинаши и барјактари по 12 фиорина, десечари по 5 фиорина, а перјаници по 20 до 30 фиорина.

За 1864 годину износили су приходи од дације укупно 61.600, 14 фиорина, а расходи 16.389,20 фиорина. Наредне, 1865, године, било је прихода свега 58.852 фиорина и пола крајцера, а расходи су били 15.495,10 фиорина.³⁴⁾ Ова мала разлика сигурно потиче одатле, што су за 1864 годину укњижени приходи од 47 капетанија, док је за 1865 годину предало дацију само 45 капетанија. Иза прегледа прихода и расхода за 1865 годину означено је да су чисти приходи износили укупно 43.356,50 фиорина, па је додата ова карактеристична напомена: „Од овога оћемо да вас суд плаћамо, све чиновнике, школе, фабрике, чебејане, гарду, рањенике и књазовски (sic!) двор“. За 1866 годину укњижени су приходи само од 42 капетаније, али су ипак они износили 89.761,26 фиорина, а исплаћено је наиме расхода свега 15.368,20 фиорина.³⁵⁾ Посљедња година у којој су забиљежени приходи и расходи јесте 1867. Током те године било је укупно прихода 60.485,73 фиорина, а расхода 8.710,20 фиорина.

Трговина рујем одавно је постојала у Црној Гори, али само неорганизована и од појединаца. Вук Поповић, на примјер, пише још 1857 године Вуку Караџићу да се убудуће не може надати србуљама од попа Кусовца, јер се он сада „дао у другу трговину:

³²⁾ Упор. „Историски записи“ VII, 50—62. (Р. Драгићевић, Учешће Црне Горе на Балканској изложби у Лондону 1907 године).

³³⁾ „Записи“ XV, 329—331 и XVI, 10—12.

³⁴⁾ Овдје је означено да је редован расход за капетанију износио 327 фиорина, а 200 фиорина дато је „за пут у Мостар Зуку з друштвом“.

³⁵⁾ „Вукова преписка VII, Београд 1913, 301.

рујевину, лој и коже“.^{*)} Но у току седме деценије прошлога вијека већ је организована и уредна трговина рујем и редовна трговина сољу. Сачуван је концепт уговора о испоруци соли за потребе Црне Горе, који је од 1 јула 1866 године. Уговором се обавезује Глиго Вулев Перовић да ће Црногорском правитељству предати годишње 10.000 твара соли, рачунајући сваки товар по 300 млетачких литара. Перовић је имао со предавати у Скадру црногорским лађама које за со дођу, а сваки товар имао се плаћати по 21 грош, док ће се сваки талијер обрачунавати по 23 гроша. Правитељство је имало исплаћивати Перовићу свакога мјесеца ону количину коју узме током догичног мјесеца, а свих 10.000 твара морао је Перовић испоручити до 1 маја 1867 године. У посљедњој реченици уговора Перовић се, изгледа, обавезао на неку глобу ако сву со не испоручи, али је тај дио текста задржан и издрт, па се не може поуздано прочитати.

Током 1866 године већ су неки црногорски трговци имали пословне везе не само са Бокм Которском, већ и са Конавлима. То се види из акта которског поглавара од 3 новембра, којим моли Сенат за посредовање да Перо Ђуков Ђурашковић „и друга три његова ортака“ што прије пошаљу Јозу Паљетаку, из Конавала, „талијера 653 и пристојну добит“, па ће им Паљетак повратити заложених седам малих сребрних пушака.

Заслужује навести и неколико архивских докумената из 1867 године. За везе Црне Горе са сусједним аустријским поданицима најважнија је у овој години опширна пресуда од 11 (23) фебруара, у којој је ријеч о разграничењу између Шишића (Општина грбаљска) и братства Чавора са Мирца (село на Његушима). И аустријске и црногорске власти одредиле су специјалне изасланике да тај спор ријеше „пријатељским путем“, па су изасланици прегледали спорне земље и „катасталне мапе“, те „би сложено закључено“ да дионице број 527 и 528 остају као и раније власништво села Шишића, а дионице број 529, 530, 531, 532, 533 и 534, „па биле оранице, пашиште или гора, имају остати изкључите властитости куће Чавсрове“. Да због овога не би и даље било спора, повјереници су поставили „биљега“ по граничној линији, а записник о томе сачињен је у четири примјерка, од којих су по један послати Црногорском сенату и Окружном војводству у Котору, а по један примјерак је дат Општини грбаљској и братству Чаворима. Овај и сви слични уговори и споразуми између црногорских и аустријских поданика важни су за ондашње генерације, јер је познато да стока пограничних црногорских племена није могла без великих тешкоћа издржа-

^{*)} Иза прегледа расхода Јуботинске капетаније забиљежени су ови већи расходи: стотинашу Гарде попу Саву плата 248 ф., Иву Војинову за Ријечку гарду 280 ф., Катунској гарди 260 ф., сердару Кусовцу 60 фиорина итд.

ти ниједну зимску сезону без пасишта на сусједној аустријској територији, гдје је, због благе климе, могла презимити и дочекаати топлије дане почетком наредног прољећа, када су већ и црногорски брдски крајеви могли служити за њену испашу.

И ове године, наравно, има аката о црногорским дуговима кроз Боку и Приморје. Најкарактеристичнији од њих је молба Ане Ерцеговић, супруге попа Лазара Ерцеговића. Она 6 октобра моли которског поглавара за дјејство да јој Буро Цеведровић, из Трешњева (Цуце), исплати 38 фиорина и одговарајућу добит, које је Лазару позајмио њен отац још 1843 године, и то само за годину дана и уз гаранцију његове земље у Трешњеву зване *Уска дионица*. Када је и како овај стари дуг наплаћен, не види се из очуваних докумената Црногорског сената.

Током 1867 године била је велика зараза колере у Црној Гори, којој је подлегао 20 јула и отац књаза Николе, војвода Мирко Петровић. Ја сам још 1941 године објавио архивску грађу о овој зарази из аката Сената, па то нећу сада понављати⁸⁷⁾, а касније сам обрадио и кратку биографију војводе Мирка⁸⁸⁾.

Идуће, 1868, године извршена је једна важна финансијска реформа у Црној Гори. Тада је први пут, послѣ неколико вијека, извршено раздвајање државне касе и касе црногорских митрополита и каснијих њихових насљедника и свјетовних господара књаза Данила и књаза Николе. Сам књаз Никола пише о томе у својим мемоарима ово: „Године 1868 почео је прави и бујни напредак Црне Горе. Те године на Цвијети сазвао је књаз Никола народну скупштину на Цетиње. Задатак је овој скупштини био, по вољи књажевој, да она одвоји књажевско од народног имања, па да народно имање уреди, јер до тада све што је било народно било је и књажево. Књаз је имао све у својим рукама и са цијелијем је располагао по својој неограниченој вољи...“⁸⁹⁾ Цвијети су падале 1868 године у недјељу 24 марта (5 априла), а прије састанка ове народне скупштине књаз је био саставио списак („Споменица“) свих својих, државних и црквених добара. Обраћајући се „заступницима народа црногорског“, књаз Никола је изрично нагласио да државне финансије треба уредити „на начин, који би одговарао потребама земаљским и обичају, којег су већ усвојили сви народи изображенога свијета“, јер су досад и он и сви његови претходници управљали државним приходима и државним добрима „онако, као што би управљао један добар домаћин кућни, без да смо имали икоме давати рачуна о употреблењу истијех, мијешајући у исту ћесу производ данка земаљског, капитал и доходак нашег личног и земаљског имања“. Такав начин управљања државним приходи-

⁸⁷⁾ „Записи“ XXV, 146—151.

⁸⁸⁾ Војвода Мирко Петровић, Јуначки споменик, Цетиње 1951, 5—8.

⁸⁹⁾ „Записи“ VII, 29.

ма и државним добрима сада „није ниђе у употребењу код народа, који су од нас у просвјети одвојили“ — изрично је признао књаз Никола, па је предложио реформу у томе погледу. У име народне скупштине књазу се захвалио за овај значајни чин војвода Буро Церовић, па је одлучено што има припасти књазу као владаоцу, а што као лично имање, а затим је одређено што све има припасти Манастиру на Цетињу: „Имовини споменуте цркве, по признању скупштине, припале су све земље, горе и васколик метех, куд хрисовуља Иванбегова пише, изузимајући оно што су коме даровали досадањи поглавари реченог храма. Све земље дане у прилог истом храму. Риболови: Волач, Каруч, Калуђерово Око, Шувица и седми дио од Граба. Три млина на Скали. Приход производа писанијех владиком Никанором у Русији, што се налази у руској банки, и од кога годишња добит износи по 130 дуката цес(арских). И најпосље 1.000 цес. дуката на годину, који су још од Павла I, руског цара, манастиру цетињском у прилог одређени“. Управа манастира, примила је, међутим, на себе обавезу да из тих прихода издржава не само духовна лица, већ и „учитеље и слуге манастирске“, па и 12 питомаца, који су учили у манастиру, све док заврше основну школу. Цетињски митрополит је примио и ту обавезу, да „под никаквим изговором, без знања власти, не може ништа купити, продати, промијенити или даровати од онога, што цркви принадежи“. Крајем исте (1868) године извршен је попис добара и осталих црногорских манастира, па су одређене плате њиховим настојатељима, а сав остали приход од манастирских добара ишао је у општу црквену касу, но он се имао трошити „на просвјетне цијели“. У државну имовину тада је припала: „сва нумерисана ризница, у коју долази хисторичко оружје и остале драгоцености у Споменици означене. Сав архив. Војене куће и све што се на војну односи, а обиљежено је у реченој кнежевој Споменици. Све куће опет у тој Споменици означене. Цетињска Печатња. Земље и ливаде у Жупи. Друге земље, које је кнез у Бјелопавлићима купио, изузимајући башту под Главицом. Сав земаљски данак. Сав приход од соли. Све царине. Сав новац народа црногорског, који је у банки руској. Годишња помоћ од Русије народу црногорском, која износи 36.000 ф. Каса државна и све што се у њој тада готовине налазило. Скупштина је предложила да се из државне касе даје књазу годишње по 20.000 дуката, али је књаз знао сиромашно стање народа, па је примио само 6.000 дуката, с тим да му се плаћа из државне касе пут који предузима „ради државних послова“, док ће он из своје касе плаћати путне трошкове за „одлазак на купатила, на шетње, у лов итд“. Држава је, наравно, морала плаћати све државне чиновнике, одржавати државне зграде и јавне путове, војне радионице, давати помоћи рањеницима и издржавање затвореницима итд. Поред тога, државна каса је имала осигурати издржавање кње-

гићице Олге, кћерке књаза Данила, и то у износу од по 3.000 фиорина годишње, а за осам година требало је скупити за њену прђију суму од 80.000 фиорина, која би се до њене удаје уложила на добит. На крају скупштине књаз је пристао да из својих средстава плаћа чак и трошкове приликом званичних примања, као и да исплаћује тјелохранитеље, капетана перјаника (перјаници су имали бити плаћани из државне касе), ађутанта, дворског љекара итд. Скупштина је завршила рад избором Финанцијалног одбора, који је имао да се брине о државној благајни, а његови чланови су били: Божо Петровић (претсједник), Илија Пламенац (прегледник) и Ђуро Матановић (благајник).⁴⁰⁾

25 марта Сенат је издао цетињском митрополиту Илариону текст скупштинских одлука које се односе на цркву. Ту су поновљени закључци скупштине о којима сам углавном говорио, а акт су потписали Божо Петровић као претсједник Сената, војвода Петар Вукотић, као потпретсједник, па 12 сенатора: Анто Даковић, Ђуро Матановић, поп Ристо Бошковић, Ђуро Церовић, војвода Петар Филипов Вујовић, сердар Јоле Пилетић, сердар Блажо Радовић, сердар Саво Јовићевић, сердар Живко Николић, војвода Милош Кривокапић, војвода Марко Мартиновић и војвода Миљан Вуковић. Иза потписа сенатора налази се књажев потпис и печат, уз напомену „Виђено и одобрено“, а затим се потписао и ударио свој печат црногорски митрополит Иларион као „примац и одговорник“⁴¹⁾.

О свој реформи има још неколика до сада непозната документа. Један од њих је и писмо руског консула у Дубровнику Петковића, који 25 марта јавља из Дубровника књазу сљедеће „У прошаста четвртак (тј. 21 марта — Р. Д.) примио сам телеграфичну депешу, којом сте ме позивали на Цетиње да присуствујем на Скупштини (Assemblée nationale) која имала је бити на Цвијетној неђели 24 марта. — Са свим тим што сам имао посла и био сам мало слаб, ја сам похитао на Ваш позив и дошао с валором у Котор у суботу (23 марта), али нијесам тамо нашао за мене ни коња ни перјанике и морао сам се вратити на други дан у Дубровник. — Жао ми је што сам се узнемирио и учинио узалуд пут до Котора, тим више што сам био јавио моме Правитељству да сте ме позвали по телеграфу на народну скупштину: сад морам да објасним зашто нијесам присуствовао на тој скупштини. — Очекујући од Вас извјестија о радњи (на) тој скупштини (ако руски консул може и треба да зна за такву радњу), остајем...“

⁴⁰⁾ Црногорски годишњак „Орлић“ за 1869 годину, стр. 60—64; упор. „Педесет година на престолу Црне Горе...“, 146—149 и „Записи“ XVI, 12—14 (Вуксанов чланак „Црногорске финансије“).

⁴¹⁾ Докуменат се чува у Управи Цетињског манастира. Поред потписа војводе Вујовића и даљих седам сенатора налазе се крстови, али је тешко јеровати да су сви били неписмени.

29 марта књаз је детаљно извјестио Петковића о извршеној реформи. Књажево писмо није датирано и раније је било регистровано под „Бр. 28—1867“, али је сасвим јасно да је из 1868 године, па се сада и налази у фасцикули за 1868 годину Архивског одјељења Државног музеја, а да је од 29 марта види се из Петковићевог одговора књазу од 8 (20) априла. Књаз у своме писму о „преображају новоуређене унутрашње управе у Црној Гори“ овако резимира закључке скупштине од 24 марта:

„1) Владаоцу је назначена сваколика извршитељна и заступна власт;

2) Савјет Црн(огорски) руководиће унутрашњом управом и располагаће земаљским приходима;

3) Митрополиту повјерено је руководство свих црквених добара, као и одјељење јавне просвјете, под надзором Сената;

4) Назначено је што се има (с)матрати као државна добра, у којим припадају сви посредствени и непосредствени приходи, с којима ће руководити 3 изабрани из тијела Сената; контролу ће водити Савјет;

5) У овом одјељењу означава(ју) се добра и приходи Владасца црногорског међу којима спада и његова годишња плата од 6.000 дуката;

6) Овдје се одређује шта се има сматрати као собствено притјажатељство и прилог садашњег Владаоца као црногорског грађанина. . .“

Завршни дио писма има два концепта. Наводим онај, који ми се чини боље стилизованим, а гласи: „Из изложенога, Господине, можете видети језгру нове уредбе у мојој држави. Истина, да је ово премного удаљено од онога што данашње вријеме изискује и што би потребно било да се можемо с другом којом државом успоредити, ал(и), нажалост, народ црногорски, који се вазда налазио у критичним околностима, није могао до данас ни једног корака у просвјети учинити, пак нема ни те зрелости да му се опширнији устав да. Ал опет, уздајући се у помоћ божју и добру вољу и искреност чланова Сената, који су вољни од свег срца поднемати сваку нову установу која би се користи народној клонила, надам се да ћемо течајем времена према сила наших више што учинити.“

8 (20) априла потврдио је Петковић књазу пријем његовог писма од 29 марта (10 априла); о преуређењу државне управе у Црној Гори 24 прошлог мјесеца, у име своје честита изведене реформе и саопштава да ће садржај књажевог писма саопштити руском Министарству иностраних дјела.

Постоји још једно недатирано књажево писмо, које је сигурно негдје из мјесеца маја, а везано је за поменуту реформу. Оно нема ни адресе, али се из садржаја види да је било упућено руском консулу Петковићу. Књаз поново наглашава да је предао „финансијалну управу искључиво у руке Сената“, па је не-

колика пута обећавао Сенату да ће редовна руска помоћ сигурно стићи до краја мјесеца априла, али како још није примљена, књаз моли консула да је пошаље или сам донесе на Цетиње и преда „у руке Сената“, ако је исту примио консул, а ако није, онда га моли да исту тражи од своје Владе:

Колико је ова реформа била значајна, најљепше је нагласио Милан Костић, први ректор Цетињске богословије, који је био у Црној Гори од 1869 до 1872 године. Он каже да су се прије ове реформе настојатељима црногорских манастира не само поклапали приходи са расходима, већ је било манастира чак и са већим расходима од прихода! Костић наводи као примјер познати Острошки манастир, најимућнији ондашњи црногорски манастир. Он је 1867 г. имао чак дефицит од 34 фиорина и неколико новчића, а одмах послје реформи његови су чисти приходи били 5.000 до 5.600 фиорина годишње, док су сви манастири у Црној Гори имали 10 до 14.000 фиорина годишње чистог прихода. „Сиромашна Црна Гора издржава из те касе до 40 учитеља, издржава до 20 питомаца у основним школама, потпомаже просвјету, а да колико би могли наши манастири?“ — пита се Костић, мислећи ту на богате православне манастире у Фрушкој Гори, Бачкој и Банату, па ово своје разлагање завршава овим ријечима: „Доситије, Доситије Обрадовићу! камо те више међу калуђерима?“⁴²⁾

Један дио ове значајне реформе извршен је стварно још 1864 године. Те године је, наиме, књаз Никола наредио да се измјери и попише сва земља оних манастира који су имали слабе управљаче, па да се земља да народу у закуп, а настојатељу и калуђерима да се одреди стална годишња плата. Овај „први опит“ показао се „јакo добар и користан“, те је послје реформе од 24 марта 1868 г., у јесен те године, сам црногорски митрополит Иларион са једном комисијом пописао сва покретна и непокретна манастирска добра у Црној Гори, те је сва манастирска земља дата народу под закуп, а калуђерима у манастирима одреде годишњу плату и даду им по мало обрадиве земље за њихове кухињске потребе. Тада је било 11 манастира у Црној Гори: Цетињски, Добрска ћелија, Брчеле, Острог, Ждребаник, Пиперска ћелија, Дуга, Морача, Бијела, Подмалинско и Жупски манастир. Неки манастири (Цетињски, Острошки и Морачки) били су значајни и по својој историској улози и по својим приходима, док су приходи неких манастира били врло мали⁴³⁾. За прве три године послје реформе дали су девет манастира „у црквено-школску касу“ 56.650 фиорина прихода (Цетиње

⁴²⁾ Милан Костић, Школе у Црној Гори, Панчево 1876, нап. на стр. 68—69 (свакако је код Костића штампарска грешка да је ова реформа била 1866 године).

⁴³⁾ Чланак Ш. К. „Црногорски манастири“ у листу „Црногорац“ од 7 августа 1871 године; упор. „Вукова преписка“ VI, 633.

27.395, Острог 16.300, Морача 6.600, Жупа 2.234, Пиперска ћелија 1.125, Бијела 900, Ждробаник 559, Подмалинско 374 и Дуга 360 фиорина⁴⁴).

У архивској грађи из 1868 године има такође неколико корисних докумената за питање о коме је ријеч у овоме чланку. Из писма Илије Рамадановића, управитеља познате нам Заложнице црногорске, које шаље 7 (19) јануара у Шибеник Ђорђу Бошковићу, излази да је прије двије године и 3 мјесеца, тј. задњих мјесеци 1866 године, једна мецидија вриједила 100 гроша. те тај дуг о коме је ријеч износи 3.079 гроша и 17 пара, што опет чини 30 мецидија и 7 фиорина, или укупно 277 фиорина. На Цетињу су се, пак, почетком 1868 године могли промијенити талијери по за 22 и по гроша. — Из мјесеца јануара је нарочито важан уговор о лиферовану руја. Он је потврђен од стране Сената 19 јануара, има осам опширних тачака и њим Сенат даје пуномоћије трговачкој кући Карла Хитерота из Трста да може директно или преко свога пуномоћника Божа Буроњића из Котора куповати сав руј који се буде скупио у Црној Гори од 24 априла 1868 до 24 априла 1869 године. Руј мора бити прве врсте, добро сух и добро просијан, „без нимало таре од палица“. Цијена испорученом рују била је разна, према погодности мјеста у које се доносио. Тако је на пијаци у Будви и на Кастиу, одакле је одмах могао бити послат за Трст морем, сваких 60 литара плаћанс 6 цванцика; на Ријеци и у Сељанима 60 литара су плаћане само 3 и по цванцике, док су за Подгорицу плаћане 24 литре свега једну цванцику. Члан 4 уговора дјелимично се распао од влаге, али ми изгледа да је у њему одређено да кућа Хитеротова има плаћати Влади црногорској на сваких хиљаду фуната скупљеног руја дацију од 4 фиорина. Да би обадвије стране испуниле прописе уговора трговачка кућа Хитеротова положила је у државну касу на Цетињу суму од 8.000 фиорина, те та сума има остати за продаваоце руја ако Хитерот не испуни прописе уговора, док се Сенат обавезује да ће Хитероту исплатити двоструку капару ако кривицом Сената не буде уговор извршен.

Као и раније, тако се и ове године залаже оружје на разним странама, чим дође нужда за готов новац. Тако је 20 фебруара 1866 г. заложито у Рисну Ђуро Радов Кривокапић код Лазара Никова Катурића један велики нож сав сребрн, један велики нож коме су само коре биле сребрне а ножница од мједи за 62 талијера, с обавезом да дуг има платити до краја новембра исте (1866) године. Мора да су ножеви били и лијеци и добри, јер се истим писмом обавезује Ристо Лаков Даковић да ће он исплатити Катурићу 62 талијера ако му их не да Кривокапић до одређеног рока, с тим да ножеви припану Даковићу. Ако, пак, ни Даковић не донесе паре до одређеног дана, онда оба ножа остају

⁴⁴) Гавро Пешић, Наши манастири („Црногорац“ од 17 јуна 1872).

Катурићу, те их може слободно продати коме хоће. Овај дуг није био потпуно ријешен чак ни почетком 1868 године, јер 27 фебруара ове године пише књазу о томе из Котора окружни поглавар. Уз овај акт треба навести да је било дугова, који нијесу били исплаћени чак ни послѣје 38 година. Тако је још 6 јула 1830 године Крсто Јовов Средановић писмено забиљежио у Котору да је повремено давао Ђуру Бећиру, са Његуша: стар и по жита за 12 фиорина, једне димије за 2 фиорина и 20 карантана и 1 капу од свите за 1 фиорин, а истих дана дао је Шуту Вукову Бајици да однесе Станку Стијепову Петровићу „крува бешкота. . . на вересију фиорина 7 и кар. 50“. Чак ни 8 маја 1868 г. није био исплаћен горњи дуг, па тога дана моли которски поглавар Сенат да се то наплати и пошаље Крстовој удовици Мари Средановић.

Интересантан је један докуменат о размјени ораћих волова. Јоко Вуков Ивошевић, из Кртола, промијенио је, наиме, свога ораћег вола за вола Михаила Маркићевића и Николе Савова, из Бајица, уз погодбу да Ивошевић да Бајицама 2 талијера и 2 конате уља, ако њихов во буде орао, „а ако не узоре да га поврати“. Када је Ивошевић упрегнуо вола, првога дана му је ипак орао, али другога дана „не сће орати, него леже на бразду“, па которски поглавар моли Сенат да нареди поменутих Бајицама да Ивошевићу врате његовог вола и узму натраг својега.

При крају фасцикуле за 1868 годину налази се рачун разних дугова које треба да исплати Сенат Илији Рамадановићу, који је те трошкове вршио у име Сената, као управитељ Заложнице црногорске. Из једне признанице од 800 фиорина види се, да је ту суму примио на Цетињу Б. С. Милиновић 24 октобра ради исплате намјештаја који се ради у Трсту за књажевски двор на Цетињу. Друга је признаница од 12 новембра и она је важна због тога, што доказује да је тада већ био у Црној Гори на служби лекар д-р Ђовани Аслани, који је 12 новембра примио од Сената „на конат плате фиорина триста (300)“. Остали подаци су такође важни, јер се из њих види да су 1868 године биле сљедеће цијене: кутија шибџа 3 хелера, метла 35, пак свијећа (штерика) 50, 1 свијећа 10, 1 клупко канапа (шпага) 15 хелера, 5 фунти конопа 3,50 фиорина; за писмо послато у Београд плаћено је 35 хелера, а за писмо упућено у Беч 15 хелера; поштарина за 3.000 фиорина, послатих у Венецију књегџици Олги, износила је 7,22 фиорина; 3 ризме плаве хартије за писање коштале су 10,50 фиорина, 3 пака пера од гуске 1,08 ф., 3 фунте поспе 0,45 ф., једној жени која је донијела важни телеграм из Котора на Цетиње дато је 0,80 ф., итд. Ове године су рађене познате црногорске сребрне медаље за храброст, јер у истоме прегледу пише да је 15 јула послат телеграм у Беч ради сребрних медаља, 16 јула опет је послато писмо у Беч ради истих медаља, 10 августа плаћено је за подвоз тих медаља од Беча до Котора.

5,43 фиорина, а сјутрадан плаћено је некој дјевојци што је изнијела медаље на Цетиње 0,40 фиорина. Из једног рачуна може се закључити да су практично већ постојале уредне предаје злочинаца између Црне Горе и Аустрије, иако је тек 23 септембра 1872 године потписан уговор између Црне Горе и Аустро-Угарске о издавању злочинаца⁴⁵⁾, јер је 27 августа плаћено једном перјанику 0,33 фиорина „за трошак кад долази у Котор у циркула да прифати неког злочинца“. Гајењу свилене бубе поклањања је прилична пажња, па је 14 маја плаћено 2,40 фиорина за депешу која је послата, по наређењу претседника Сената Божа Петровића, некоме Лучићу у Венецију „да метне у новине ради кожурица“ (чауре од свилених буба). Ове године су плаћени још неки рачуни за уређење књажевог двора, јер су вршене разне поправке на крову, набављени су неки теписи (ћилими), а плаћен је 15 септембра један рачун од 85,90 фиорина „за неке златне ствари те дођоше из Трста ради салона у Светли двор“, док је 1 и 4 октобра опет исплаћена сума од 82,18 фиорина „за неке ствари послате ради салона у Светли двор“. Нијесу заборављене ни војне потребе ове године, јер је плаћено за 6 фунти сачама 1,24 фиорина, а за једну депешу у Беч ради пушака плаћено је 1,80 фиорина.

Из докумената за 1869 годину излази да су дугови између црногорских поданика и сусједних им Примораца стално на дневном реду. Одмах у почетку године из Котора моле Сенат за дјејство да протом Миња Радоњић што прије исплати Ђуру Мршуљи дуг од 35 талијера, а за тај дуг зна више свједока из Црне Горе, па и сердар Станко Вукотић. Писмом од 23 (11) јануара извјештава поглавар из Котора Сенат, да иду на Цетиње ради наплате својих дугова Ђуру Јовов Куњерица и Јово Мазарак, обојица из Горовића. Ђуру је био дужан Вуко Ђуров Бјелош, из Цетиња, 106 литара сира, 16 шестица за цакове (вреће) и једну овцу, а Јову исти дужник 41 литру сира, 8 цванцика за продатог му крмка и једну изгубљену козу, док је Јово дужан Ђуру само 1 талијер. Акт из Котора од 18 (6) фебруара упућен је такође Сенату и истим се препоручује Анастасија Нетовић, која се иначе „налази у најневољнијој нужди господарственој“, јер је приморана да прода скоро све што има како би платила државне порезе, јер су јој многи Црногорци дужни. Тако је Анастасија држала на стану и на храни сина Петра Маркишина Милошевића, с Његуша, пуних седам мјесеци, па јој је за сваки мјесец дужан по 12 фиорина, али јој још није платио ништа до само 20 фиорина. Петар је такође дужан већу суму и за рачун већ покојнога Анастасијиног брата за разну робу коју му је продао, па моли да се и то наплати. Анастасији су били дужни још и ови Црногорци: 1) Иво Ников, с Његуша, за плетиво 2 фиорина, 2) Вуко Га-

⁴⁵⁾ „Зборник судских закона, наредаба и међународних уговора по судској струци за Књажевину Црну Гору“ књ. I, Цетиње 1903, 149—152.

врилов, с Његуша, за кошуљу 3 фиорина, и 3) Ђуро Михов Сердаревић за 1 цевердар 12 цванцика у сребру и добит на њих за 6 година. Један дуг се повлачио све од 1835 па до 1869 године. Наиме, уз акт Которског поглаварства Сенату од 25 августа послата је изјава Николе Микуле, из Будве, којом моли да се од сињова покојног попа Јока Ивановића, из Залаза, попа Стевана и Ђура, наплати дуг попа Јока Николином покојном оцу од 5 новембра 1835 г. у износу од 118 талијера. Поп Јоко је тада дао потребне залоге, па Никола тражи да му Јокови синови врате новац и добит, или да Сенат одобри Николи да заложене ствари може продати на дражби (лицитацији). Поп Стеван је 25 августа изјавио Сенату да залог неће откупљивати, већ их Микула може задржати као отплату старога дуга.

Крајем априла истицао је рок уговору о продаји руја, па 3 (15) маја пише Сенату из Будве Иван Перезић да је он вољан закупити руј, али моли да га сачекају бар три дана док се договори са трговцем руја, па вјерује, да ће дати много повољнију цијену но што је био понудио, и то много више но „динар на милар“. Но Сенат је већ 8 маја закључио и потврдио уговор о продаји руја. Уговор је важио од 24 априла ове до 24 априла идуће (1870) године, али сада су ортаци за продају руја: сенатор Машо Врбица, Иво Божиновић и раније познати нам Божо Буроњић. Врбица је осигурао за себе од сваких 1.000 фуната руја по два фиорина, па се остатак добити опет дијелио на три ортака у равне дјелове. Ово је, ваљда, накнада Врбици због тога, што је он сам уложио у државну касу кауцију за сва три ортака у износу од 6.000 фиорина. Ортаци су, међутим, на сваке 1.000 фуната руја плаћали државној каси на име ђумрука по 2,10 фиорина.

Као новост из 1869 године треба свакако забиљежити, да се ове године већ помиње тамница на Цетињу. То се види из два акта. Једним актом Сенат извјештава 24 новембра кајмакама и мудира подгоричког да још никако није могао бити ухваћен Раде Мучин, али је већ ухваћен Раде Петров, који је крао робу по Подгорици, и одмах је „стављен у тавницу на Цетињу, почем је од Сената за покрају испитан био“. Ипак та тамница није била нека добро осигурана зграда, јер 15 децембра Сенат моли подгоричког кајмакама да пронађе и ухвати Илију Морачанина, „који је утекао из овдашње тавнице“, па упада на црногорску територију и даље краде, те да га пошаље на Цетиње, „као што то наши узајамни пријатељски одношаји захтјевају, да би се овако стало на пут рђавим људима“.

Но и поред уређења тамнице и строгог односа према лоповима и убицама, ипак је и на Цетињу владао хумани поступак према рањеном или болесном, па био он и убица. Тако су се 15 јуна по новом кал. побили аустриски поданици Перо Лукин и Јово Ников Срзентићи, па у тој свађи убије Јово Ников Пера Лукина и одмах пребјегне на црногорску територију. Аустриске

власти дознале су да се Јово налази у Брчелима и да је у борби био рањен, па да га сада лијечи у Брчелима „некакав црногорски љекар“, те моле Сенат да се убица одмах ухвати и доведе у Котор. Сенат је доиста нашао убицу и довео га на Цетиње, али 2 јула извјештава которског поглавара: „... Но будући је и он рањен и болестан, поедан је љекару да га вида, ради чега неће се моћи послати у Котор“.

Сталне везе између Црногораца и Приморца приморале су Црну Гору, да, и поред свих материјалних тешкоћа, постави свога агента и у Котору. То је урађено почетком 1870 године, те сада Црна Гора има стварно два своја званична дипломатска појетставника: у Скадру и у Котору. Црногорски агент у Котору био је Петар Рамадановић, који први свој званични акт под р. бр. 1 шаље Сенату 10 јануара, а односи се на неку заложену пушку Пера Илијина Врбице. 21 јануара Рамадановић је већ имао и свој званични печат, на коме је, око црногорске круне, писало у кругу: „Агенство црногорско у Котор“. Да је то тек почетак Рамадановићевог рада, јасно излази баш из његовог писма Сенату од 21 јануара, које овако почиње: „Учтиво молим да ми у будуће благоизволи Високи Сенат доставити све оне дужности које мени нијесу познате, да могу ревностну извршавати према Високом Сенату...“ Посредовања црногорског агента код аустријских власти скоро су свакодневна. Тако он извјештава 28 јануара Сенат да је окружни капетан Рендић настојао да наплати дуг Црногорца Ђура Гаврилова од Јова Балабуше и његовог оца, из Бијеле, „за волове те му измамише да с оним друге дужнике намире“, али не може ништа урадити, јер Јовов отац не признаје дуг, а Јово нема чим дуг платити, те капетан Рендић жели „да би се сваком црногорском трговцу препоручило да (се) не би празном Бокелју у вересију давало, јер је трудно (и) из поштеног примити, а камоли из они(х) те нема(ју) окле...“ Црногорски трговци већ су ишли и до Србије, јер 11 марта пише Сенат гатачком мудиром да је Шуто Рогановић био трије мјесеца дана у Липнику, „враћајући се из Србије са трговином“, па му је код Дервишпашиних конака украдена велика пушка, те се моли мудир за наређење да се украдена пушка пронађе. У вријеме познатог Кривошијског устанка 1869 године пропала је многим Црногорцима роба са којом су се нашли кроз Боку. Преговори о накнади за ту робу већ су били довршени крајем 1870 године и аустријске власти пристале су да одмах исплате 790 фиорина лицима за које је до тада утврђена оштета (Мари пок. Гаја Петровића, с Његуша, 120 фиорина; проту Мињи Радоњићу, с Његуша, 80 ф.; Гаврилу Савину Денди 70 ф.; Машу Никову Кнежевићу, из Грађана, 300 ф.; Перу Илијину Врбици 120 ф.; Нику Милову, из Добрског Села, 100 фиорина).

Наплате дуговања између црногорских и аустријских поданика стално су на дневном реду током цијеле године. Тако 11

фебруара пише Сенат агенту Рамадановићу, да од добара ранијег ађутанта књаза Данила, Влаховића, који сада живи у Русији, наплати перјаничком капетану Шпиру Матановићу 10 цесарских дуката, а одмах сјутрадан тражи Сенат од Рамадановића да свакако наплати од имања архимандрита Дучића 85 талијера за Сава Лужина Поповића, из Добрског Села, јер је Сава служио код Дучића на Превлаци па му није платио за три године по 25 талијера и 10 талијера за четврту годину. Било је дугова који су споро плаћани и лицима која су била у служби код појединих домаћина. Тако је Иво Курјало, из Шкалаара, био дужан 5 талијера Периши Ђуровићу, из Велестова, који је служио код Ива (акт од 18 марта), а кћер удове Јане Тујковић служила је у Рајићевићима (на Његушима) код Јока Пенде, гдје је и умрла, па Јане 4 фебруара тражи „да јој буде уручено одјело њезине ћери“. И познатија лица слабо су долазила до новца, па су и она често опомињана на исплату дуга. Један од таквих био је и секретар Сената Тодор Илић, ранији учитељ у Београду, од кога се тражи из Београда и почетком 1869 и 25 априла 1870 г. наплата дуга од 25 гроша и 30 пореских пара, у коју је суму урачунат и интерес од 6%. Стево Матановић, сада племенски капетан, није платио 5 фиорина и 75 новчића Марији Рајтер, из Котора, још од 1863 године, када се хранио у њеној гостионици, а Стеван Радоњић ни поред неколика обећања није до 16 децембра 1870 био исплатио дуг од 50 фиорина за одијело бечком кројачу Јозефу Вему. Како се тешко долазило до готовог новца на Цетињу и у Црној Гори уопште, најбоље потврђује случај са Крцом Петровићем, потпретседником Сената. Он је 1866 године био заложити своје ћесе са сребрним китама и сребрну арбију код Тома Мариновића у Котору. Ћесе и арбија биле су процијењене 40 талијера, а он их је заложити само „за 15 фиорина у карти“. Крцо је дуг исплатио и залог узео тек крајем 1869 године, дакле послије више од три године“).

Тек ове године почео се осјећати нормалнији политички однос између Црне Горе и Русије. Одавно се зна колико је Русија била љута на књаза Данила што је добар дио своје спољне политике везао за француског цара Наполеона III, те се књаз Никола тек 1868 г. ријешити да пође у Русију. „На првој аудијенцији цар Александар II оштро му је приговорио због држања Црне Горе са Француском“, али је књаз ипак успио да објасни цару ондашње прилике у Црној Гори и да оправда став Црне Горе, те је чак добио од руског цара на поклон чувену сабљу краља Милутина. Почетком ове, 1870, године цар је књаза одликовао орденом Александра Невског, те му књаз Горчаков уз своје писмо од 4 фебруара шаље „алмазне знакове“ тога ордена и честита ово високо одликовање.

“) Писма Сената од 21 јуна и 21 децембра 1869 године.

Нешто помоћ из Русије, а још више редовни приходи од манастира последице реформе од 1868 године, учинили су те се почело помишљати и на духовне потребе у земљи. Прошле, 1869, године почеле су нормалан рад Богословија⁴¹⁾ и Дјевојачки институт⁴²⁾, а ове, 1870, године уређен је редован телеграфски саобраћај између Цетиња и Котора, што значи стварно и са осталим културним свијетом, јер је телеграфска веза до Котора већ постојала. Телеграфска линија уствари је била готова и крајем јануара, јер црногорски агент у Котору Рамадановић 28 јануара моли Сенат да му по једном питању, ако буде потреба, јаве „средштвом телеграфа“, али је свечано отварање телеграфске линије обављено тек 2/14 марта⁴³⁾. У исто вријеме већ је била и редовна поштанска веза између Цетиња и Котора, јер агент Рамадановић, на примјер, у своме писму Сенату од 7 марта каже да је 114 дуката од Владе из Београда „предао књигоноши“, а то Рамадановићево писмо од 7 марта примљено је већ сјутрадан, 8 марта. На једно писмо Сената од 5 јуна Рамадановић, пак, одговара већ сјутрадан, 6 јуна. Иако је још за вријеме Његошево био дјелимично поправљен крчаник у једном дијелу Црне Горе, опет се и ове године почело нешто радити на уређењу пута, јер Сенат наређује агенту Рамадановићу 10 марта да најдаље до идућег четвртка пошаље „300 фуната праха за минавање путова“. 5 јуна Сенат му опет тражи „3 центе праха за минавање“, који је „од велике потребе“, а 9 јуна траже му поново „120 фуната праха за минавање“. О градњи пута кроз Црну Гору постоји опширно писмо књаза Николе аустриском канцелару грофу Фердинанду Бајсту од 6 (18) августа 1870 г. У своме опширном излагању књаз Никола одмах наглашава, да је недостатак добрих путева највећа препрека напретку Црне Горе, па док у осталим европским државама са добрим саобраћајем падају цијене њиховим производима, а повећава се њихова потрошња, у Црној Гори се ови производи скупо плаћају и слабо набављају због скупих превозних трошкова. Пошто књаз одавно мисли на тај проблем, већ је и аустриска влада увидјела његову важност, па је, на књажеву молбу, послала инжењера Паклева те је израдио план колског пута од Котора до Скадарског Језера. Инжењер Паклев скоро годину дана је утрошио на савјесну израду плана, па је књаз слободан да канцелару изнесе користи које би имали од израде планираног пута не само сиромашни црногорски поданици, већ исто тако и сусједни им аустриски поданици у которској области. Недостатак уредног пута међутим чини, да су, на при-

⁴¹⁾ Д. Вуксан, О седамдесетогодишњици Цетињске богословије — „Записи“ XXIV, стр. 337—347.

⁴²⁾ „Историски записи“ IV, 130 и даље (Р. Драгићевић, Дјевојачки институт на Цетињу).

⁴³⁾ „Записи“ XXI, 12—22 (Р. Драгићевић, Уређење телеграфског саобраћаја у Црној Гори).

мјер, дрва из Црне Горе двоструко скупља на пазару у Котору но на Цетињу, а тако је скоро и са осталим црногорским производима (стока, риба, поврће итд.), док су опет исто тако много скупљи разни колонијални и други производи у Црној Гори који се добијају преко Котора, јер су велики превозни трошкови. Један добар колски пут, би, пак, омогућио не само велико појевтињавање тих производа, већ би омогућио и довоз на которску обалу разних производа из Албаније и Старе Србије, што би се још повећало и дјелимичним превозом тих производа малим бродовима по Скадарском Језеру.

Пошто поменути инжењер Паклев рачуна да би за планирани колски пут од Котора до Ријеке Црнојевића (преко Цетиња) коштао приближно око 500.000 фиорина, књаз мисли да би се та сума могла обезбиједити Црној Гори у виду зајма у току пет узастопних година, те би га она могла отплаћивати редовним годишњим ратама или давањем Аустрији за одређено вријеме прихода од својих царина, а та сума би се могла повећати и евентуалним наплаћивањем извјесних такса на превоз преко израђеног пута. На завршетку писма књаз изражава наду да ће се не само аустриски канцелар заинтересовати за ово важно питање, већ да ће са истим упознати и свога цара, те ће чекати њихово рјешење и жељени одговор.

Остварење овога књажевог плана није било лако извршити, па је изградња колског пута од Цетиња до Котора почела тек 1879, а пут је довршен 1884 године⁸⁰⁾.

Први важни архивски докуменат о цеклинским риболовима из периода о коме је ријеч у овоме чланку јесте уговор од 10 јануара 1870 године. Он се чува у Државној архиви на Цетињу, закључен је на Риједи Црнојевића, има наслов на полеђини „Конграт од рибе Андрије Боичина“, а пошто је од нарочитог значаја због разних прописа, мислим да неће бити сувишно ако га у цјелости наведем. Текст гласи: „Погодба која се данас чини као непоколебима између г. Андрије Бојичина и г. Букана Николина Газиводе са ниже уписатим лицима са одобрењем свијех Цеклињана за поради рибе која се улови у њихове нижеименоване ловове по ниже назначеним параграфима и цијеном: 1) сву рибу која се како у мрежу тако и у гроб улови и осуши да је имају предати више назначеној двојци, који се данас њима обвезаше сваки миљар платити двадесет и четири талијера и сувише дају која припада Народној каси; 2) фрешку рибу само могу ловци продавати бременима и то на Ријеку и на три брода, колико коме за дома употреба, до двадесет ока, али да је њико не смије сушити да је прода на друго мјесто осим више именованих купцима; 3) у Врањину и на свако друго мјесто ће би се могла сушити и продавати за сметњу продајци (!) горе именоване дво-

⁸⁰⁾ „Педесет година на престолу Црне Горе...“; 239.

јице да је не смије нико продати, а ко би се усудио продати подпануће под строгу казан нашега суда; 4) како Црногорац тако и Зећанин који би доша(о) на бродове ће се лови (Плоча, Рањ, Базагур) или на Ријеку Црнојевића слободан је купити и сваку му продати фрешке рибе колико му год за своју кућу потребује; 5) рок примања ове рибе остаје вишеназначеним купцима: од Крстовадне (тј. 14 септембра — Р. Д.) до првог марта у подне што се год улови да имају примити, а они њима је у свако вријеме дозволити кад биху своје сансаре (повјеренике, заступнике — Р. Д.) послали; 6) али како до Марча тако и по њему да нико не смије рибу ко је имадне ником ни на један пазар продати, док речени двојица сву своју продаду; 7) сва риба мора бити лијепо уређена и осушена за трговину, — која не би таква била остаје пуна слобода купцима да је не приме, но да је затворе на Ријеку у конобу (подрум, магазин — Р. Д.) док сву своју продаду, а кад своју продаду да је онда даду онима чија је, без да му хирију на конобу плате; 8) ко би преступио ову погодбу, те би како сухе тако и фрешке рибе продао да ко осуши и прода иком другом осим вишеуписаним купцима, да се такови има одма уфатити и суду у руке, по гласу трећег параграфа ове наше погодбе предати, на које се као на тврду и истиниту за непоколебимост подпишујемо сви ловци цеклински у име сваког дионика цеклинског у овом рибном лову“. Иза текста „погодбе“ налазе се сљедећи потписи: 1) Стево Дајичин Стругар, 2) Вукале Прелов Јанковић, 3) Јокица Малишин Јовићевић, 4) поп Шуто Ђурашковић, 5) Јоко Белов Пејовић, 6) Мићо Марков Татар, 7) Перо Лукин Ражнатовић, 8) Бошко Томашев Лопичић, 9) поп Мато Пејовић, 10) Мићун Иванов Ђурашковић, 11) Михаило Пуров Стругар, 12) Филип Ивашев Газивода; 13) Митар Нешков Шофранац, 14) поп Васо Крњановић, 15) Станко Митров Јовићевић, 16) Никица Ивашев Петричевић, 17) Ишан Перишин Којетић, 18) Перо Милошев Јанковић, 19) Марко Ђуришин Газивода, 20) Лазар Татар, 21) Лука Мићунов Јанковић, 22) Саво Филипов Краљевић, 23) Филип Иванов (Вукмировић и 24) Јокаш Нешков Јовићевић. Послије имена налази се сљедећа констатација: „Началничество Књажевства црногорског на Ријеку изпита ловце цеклинске јесу ли намирењени за рибу од Андрије Бој(и)чина за три године те је Андрија држа(о) контраат од рибе, виђесмо и увјерисмо се да је свако подпуно намирен за све три године. Началник сердар Саво Јовићевић, капетан Томо Кусовац, Гајо Савићев Ђурашковић, Стефан Вукмировић писар“.

О цеклинским риболовима оставио је драгоцене податке Маријан Полица још из 1614 године⁶¹⁾, а Андрија Јовићевић је написао посебну студију о риболову на Скадарском Језеру⁶²⁾, те

⁶¹⁾ „Старине“ Југославенске академије XII, 176—178 и Ровинскиџ, Черногогорја, томъ I, Санктпетербургъ 1888, 800—803.

⁶²⁾ „Српски етнографски зборник“ XIII, Београд 1909, 157—257.

раздознали читаоци могу тамо наћи много интересантних детаља. Напоменућу само то, да су, по Јовићевићу још прије 45 година Цеклињани узимали само за укљеве од 30.000 до 60.000 круна годишње⁸⁸⁾, а те исте године (1909) били су по буџету предвиђени цјелокупни приходи од свих манастирских добара у Црној Гори равно 60.000 круна⁸⁹⁾.

Један од важних редовних прихода и ове године био је закуп руја. 25 априла опет је склопљен уговор за вријеме од 24 априла ове до 24 априла идуче (1871) године. Сада се уговор закључује између Сената и сенатора Маша Врбице, с тим да он може означити лица која ће руј скупљати. Руј, наравно, мора бити доброг квалитета, што је, као и прошле године, детаљније означено, али је одређена и разна цијена рују на разним пазарима: у Будви, Кастиу и Котору за 60 литара 5 цванцика и 12 динара, на Ријеци за 60 литара 3 цванцике и 15 динара, а у Подгорици за 60 литара 3 цванцике и 5 динара. Сенатор Врбица се, пак, обавезао да ће исплаћивати државној каси дацију од 2 фиорина на сваку 1.000 фуната купљеног руја, а као кауцију за одређену дацију Врбица је положио 4.000 фиорина (500 златних наполеона). Ако купац не би испуњавао услове уговора, његова кауција остаје „на корист продаваоца руја, а ако се кривицом Сената не би уговор извршавао, Сенат је имао исплатити Врбици двоструку капару, тј. 1.000 златних наполеона од по 20 франака“. У напомени уз уговор изрично је констатовано: „Лањска мустра руја, која се налази на сахрани у Правитељственој канцеларији, остаје важећа и за ову годину“.

Поред очигледног напретка и на финансиском и на просвјетном пољу, баш задњих година седме деценије јавила су се нека незадовољства виђених народних главара. Из сачуваних докумената не види се узрок њиховом незадовољству, а сигурно је да је ту било и личних мотива, јер се развитком државног живота крњио главарима углед и умањивала власт у њиховим племенима⁹⁰⁾. На неке је свакако утицао и ранији ађутант књаза Данила Лазар Влаховић, који се још 1859 године био преселио с породицом у Русију. Тако је још 11 марта 1868 године писао књазу Николи руски консул из Дубровника Петковић да војвода Анто Даковић мисли, због нужде, продати све што има у Црној Гори, па се преселити у Русију, те Петковић препоручује књазу да то не допусти због свога угледа, а и због услуга које су војвода и његови стари учинили Црној Гори. Непуну годину касније, 4 (16) фебруара 1869, јавља окружни поглавар из Котора Црногорском сенату да су аустриске власти одобриле Луки Вукаловићу и његовој браћи и њиховим породицама да могу прећи

⁸⁸⁾ „Српски етнографски зборник“ XIII, 230.

⁸⁹⁾ Буџет Књажевине Црне Горе за 1909 годину, Цетиње 1908, 48.

⁹⁰⁾ „Записи“ XVI, 16.

преко Аустрије за Русију, гдје се намјеравају населити, молећи Сенат да то саопшти Вукаловићу и његовима, који су сада у Црној Гори, као и вријеме када буду кренули за Русију⁶⁶). 14 јуна 1870 године пише из Ужица војвода Жарко Љешевић књазу Николи да мисли ићи за Русију, па моли књазу за савјет и одобрење, а свога сина, који је био у Црној Гори, препоручује књазу и моли га да он и даље остане у Црној Гори, као и „свако од рода мога на вјеки“.

Но док ови траже да се селе из Црне Горе, опет неки од старих црногорских емиграната још из времена књазу Данила моле за помиловање и одобрење да се поврате у Црну Гору. Тако је и познати Саво Мартиновић молио за помиловање и которски поглавар је доставио књазу његову молбу уз свој акт од 17 септембра 1870 године, али, сигурно, књаз није дао тражено помиловање, јер је Мартиновић и умро у емиграцији.

Ристо Ј. Драгићевић

⁶⁶) „Записи“ XIII, 247.